

ARCHITECTURALE RUIMTE EN BEWEGINGSVRIJHEID VAN DE VROUW IN LAATMIDDELEEUWSE GENTSE RELIGIEUZE EN CARITATIEVE INSTELLINGEN¹.

Els De Paermentier

I. Finaliteit en doel van het onderzoek

Dit onderzoek beoogt om twee hoofdaspecten van het begrip "ruimte", met name de *architecturale ruimte* en de *sociale ruimte*, toe te passen op de vrouw in het laatmiddeleeuwse Gentse kloosterwezen. Omdat het begrip "ruimte" op zich een waaier aan betekenissen omvat² en het onderzoek hierdoor te grootschalig en oppervlakkig dreigde te worden, leek het ons verstandiger om ons in het bijzonder te concentreren op de twee hogervermelde aspecten van het begrip "ruimte", temeer omdat het geraadpleegde bronnenmateriaal ons hierover de meest bruikbare informatie verschaft.

De verschillende kamers, vertrekken of ruimtes binnen de Gentse kloosters en hospitalen worden behandeld in het deel over de *architecturale ruimte*. Daarbij gaat de aandacht niet zozeer naar de specifieke bouw- of ontstaansgeschiedenis van deze vertrekken, doch eerder naar de manier waarop de kloosterlingen en broeders en zusters van het gemene leven zich binnen deze ruimtes dienden te gedragen. De hoofdfreden voor deze invalshoek ligt in het feit dat de geraadpleegde bronnen ons onvoldoende informatie verschaffen over de architectuur als dusdanig, maar het accent in deze voorschriften in hoofdzaak lag op het gedrag binnen deze ruimtes. Voor het deel aangaande de *sociale ruimte* worden

¹ Dit artikel vormt een herwerkt uittreksel van de licentiaatsverhandeling *De relatie vrouw-ruimte in religieuze en caritatieve instellingen te Gent in de veertiende en vijftiende eeuw. Een onderzoek naar verschillende aspecten van de geografisch-stedelijke, architecturale, sociale en rituele ruimte bij een twintigtal instellingen* (XXXII + 196 pp.). Met dank aan mijn promotor Professor de Hemptinne, dr. Gita Deneckere en dr. Jozef Scheerder voor de suggesties en het kritisch nalezen van dit artikel. Gebruikte afkortingen: AA: Archief Arme Claren, AB: Archief Bijloke, ABG: Archief Bisdom Gent, HSLZ: Handschriftenleeszaal-RUG, RAG: Rijksarchief Gent, SAG: Stadsarchief Gent.

² In de nederlandse taal wordt *ruimte* algemeen omschreven als de plaats waarin men zich bevindt of waarin men zich vrij kan bewegen. In de functie van *afstand* kan het begrip worden omschreven als *de ruimte tussen twee zaken*. Een lokaal of kamer impliceert een *begrensde ruimte*, met name de plaats die door drie dimensies wordt bepaald. Tot slot kan het begrip *ruimte* nog worden gebruikt als uiting van *sociale bewegingsvrijheid*.

uit een ruim aanbod vooral die aspecten gekozen, die in de bronnen het meest uitgesproken naar voor komen en zich dus ook gemakkelijker tot vergelijking lenen. Zo wordt vooreerst nagegaan welke vormen van sociale hiërarchie zich binnen de behandelde religieuze gemeenschappen manifesteerden. Voorts wordt onderzocht in welke mate en op welke tijdstippen (semi)religieuze vrouwen gemachtigd waren hun gemeenschap te verlaten. Daarmee gepaard gaand wordt speciale aandacht besteed aan de bezoeksregeling en het ontvangen van vreemdelingen binnen het klooster en hospitaal. Tot slot wordt nagegaan in hoeverre de betreffende (semi)religieuze groepen de zwijgplicht dienden te respecteren.

II. Bronnen voor het onderzoek naar de Gentse kloosters en hospitalen : mogelijkheden en beperkingen

In de beginfase van dit onderzoek bleek het niet evident om onmiddellijk te achterhalen uit welk type "historische bron" de meest geschikte informatie voor dit onderzoeksonderwerp zou kunnen gehaald worden. Na verloop van tijd echter bleek dat de normatieve bronnen ons de meest nuttige informatie verschaffen. Vandaar dat regels en reglementen, ordonnanties en statuten de primaire bron vormen voor dit onderzoek naar de twee aspecten van de relatie vrouw-ruimte, terwijl historische documenten van een andere dan normatieve aard slechts ter bevestiging van een gegeven uit de literatuur (bijvoorbeeld in verband met de oprichting van een kapel of oratorium) werden geraadpleegd, of als aanvullende informatie werden ingekeken. Tevens dient vooraf te worden gesteld dat voor dit onderzoek, dat zich immers richt tot de situatie van religieuze vrouwen in **Gent**, vooral werd gewerkt met archivalia. Dan hebben we het in hoofdzaak over de normatieve bronnen, die eigen waren aan de Gentse kloosters en hospitalen. Alleen wanneer dit Gents archiefmateriaal onvoldoende bijdroeg tot het vorderen van het onderzoek (bijvoorbeeld wanneer voor een Gentse religieuze of caritatieve instelling alleen 17de-eeuwse documenten voorhanden waren), werd beroep gedaan op voor bepaalde orden of gemeenschappen algemeen geldende, middeleeuwse normatieve bronnen. De vergelijking van middeleeuwse algemeen geldende regels of statuten met regels of statuten van na de late middeleeuwen, uitgevaardigd voor een Gents klooster, had alleen tot doel om met een grotere zekerheid te kunnen aantonen welke bepalingen uit latere periodes ook in de late middeleeuwen van toepassing waren.

Er dient echter te worden vooropgesteld dat niet voor alle kloosters en hospitalen even bruikbare bronnen beschikbaar waren. Een andere grote beperking ligt in het feit dat niet alle gehanteerde bronnen uit de (late) middeleeuwen stamden. Aanvankelijk werd van de 16de- tot 18de-eeuwse bronnen afgezien, doch na raadpleging ervan bleek dat bepaalde regels, reglementen en statuten grote gelijkenissen vertoonden met (laat)middeleeuwse normatieve bronnen van eenzelfde "orde" of religieuze gemeenschap. De gegevens uit de latere bronnen worden in hoofdzaak gebruikt als nuttige aanvullende informatie. Ingeval er

VROUW EN RUIMTE

voor een klooster zowel middeleeuwse als latere bronnen beschikbaar waren, werd de informatie ervan aangewend om aan te tonen of er op één of meerdere eeuwen tijd al dan niet van een evolutie van bepaalde gebruiken of gewoonten kon worden gesproken.

Nergens echter wordt geponereerd dat de bronneninformatie uit de periode vanaf de 16de eeuw zomaar kritiekloos kon worden overgeheveld naar de late middeleeuwen. Integendeel, men dient deze gegevens met grote voorzichtigheid te benaderen en slechts in die gevallen waar dit expliciet kon worden aangetoond, mag worden besloten dat deze regels ook in de late middeleeuwen van toepassing waren.

Globaal gezien kan men de bewoners van de kloosters en hospitalen, die hier behandeld worden en waarvoor ook het meest bruikbare bronnenmateriaal voorhanden was, reduceren tot vier (semi)religieuze groepen, met name de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus, de tweede- en derde-ordelingen van Sint-Franciscus, de Cisterciënzerzusters en de broeders en zusters van het gemene leven.

1. Reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus

Reguliere kanunnikessen verbleven te Gent in de priorij van Sint-Agnes, in de kloosters van Galilea en Sint-Barbara, en in de abdij van Groenenbriel³. Zij namen respectievelijk in 1454, 1431, 1455 en 1372 de regel van Augustinus aan. Bij de stichting kregen de religieuze gemeenschappen de goedkeuring van de paus, terwijl de regel hen tot de late middeleeuwen meestal werd opgelegd door de bisschop van Doornik⁴.

Voor dit onderdeel zijn geen laatmiddeleeuwse statuten voor de Gentse kloosters van reguliere kanunnikessen voorhanden. De statuten en ordonnanties die nog bewaard gebleven zijn voor de priorij van **Sint-Agnes**, het klooster van **Sint-Barbara** en de abdij van **Groenenbriel** dateren allen van de 17de eeuw⁵.

³ Het onderscheid tussen een abdij en een priorij ligt vooral in hun graad van afhankelijkheid. Een abdij vormde een autonome gemeenschap. Een priorij was afhankelijk van een ander klooster, meestal een mannenklooster. De abt of overste van dit klooster was tevens abt van de priorij, die onder zijn hoede werd geplaatst. Aan het hoofd van een priorij stond een priorin, die slechts in beperkte mate macht kon uitoefenen. De priorijen van Sint-Barbara, Galilea en Sint-Agnes waren respectievelijk afhankelijk van de Sint-Pietersabdij, de abdij van Elzegem en de abdij van Sion te Oudenaarde.

⁴ De voornoemde kloosters van Galilea en Sint-Barbara, de priorij van Sint-Agnes en de abdij van Groenenbriel bevonden zich respectievelijk in de Hoogstraat, de Savaanstraat, op de Gansdries (bij de huidige Lindenlei) en op de Groenenbriel.

ELS DE PAERMENTIER

Vertrekkend vanuit het feit dat de regel van Augustinus op verschillende manieren interpreteerbaar is, zou men geneigd zijn te veronderstellen dat een uniforme regel voor reguliere kanunnikessen bijgevolg onbestaande is. Deze hypothese bleek na verder onderzoek niet overeen te stemmen met de realiteit. In het archief van het Bisdom bevinden zich namelijk 15de-eeuwse, algemeen geldende Nederlandse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus⁶. Na vergelijking van deze 15de-eeuwse statuten met de 17de-eeuwse statuten en ordonnanties voor de abdijs van Groenenbriel, de priorij van Sint-Agnes en het klooster van Sint-Barbara bleek tot onze verwondering dat grote gedeelten van de 17de-eeuwse statuten overeenkomen met deze van de 15de eeuw, sommige paragrafen (bijvoorbeeld deze met de richtlijnen over het slotgedeelte binnen het klooster) waren bijna letterlijke copieën van elkaar. Hier en daar werden wel bepalingen aangetroffen die specifiek voor elk van de kloosters waren opgesteld. Het voordeel van de vergelijking tussen de statuten van de 15de en 17de eeuw ligt in het feit dat nu met meer zekerheid kan worden gesteld dat een groot deel van de 17de-eeuwse informatie, die voor dit onderzoek werd gebruikt, ook voor de besproken kloosters van reguliere kanunnikessen in de late middeleeuwen gold (althans zeker voor wat betreft de 15de eeuw).

De priorijen van **Sint-Agnes** en **Galilea** waren aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. De constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters van voor 1559 zijn uitgegeven door Van Dijk en vormden dus voor dit onderzoek eveneens een grote (aanvullende) hulp⁷.

2. Tweede-ordelingen van Sint-Franciscus

Van de oorspronkelijke regel van 1263 voor de Rijke Claren is gelukkig in het Rijksarchief een 14de-eeuwse kopie bewaard. Deze kopie vormt meteen de meest bruikbare normatieve bron voor de Gentse **Rijke Claren**⁸. Aanvullende informatie werd gehaald uit een verzameling van regels, reglementen en gebruiken in voege in het klooster tot rond 1700. Een groot deel van deze documenten bestond echter nog slechts uit fragmenten, waarvan de meeste ongedateerd.

⁵ De statuten en ordonnanties voor de abdijs van Groenenbriel, die door A. Triest, bisschop van Gent, werden uitgevaardigd, dateren van 22 december 1623 en 7 febr. 1628. Deze voor het klooster van **Sint-Agnes** en dat van **Sint-Barbara** werden respectievelijk in 1671 en 1686 uitgevaardigd door de bisschop van Gent (A. Triest (1621-1657), E.A. d'Allamont (1666-1673), A. de Hornes (1681-1694)).

⁶ ABG, GBB 11/55, *Statuten voor de kanunnikessen van de orde van Augustinus*, 15de eeuw.

⁷ VAN DIJK, R.Th.M., *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559*, Nijmegen, 1986, 2 Dln.

⁸ De Rijke Claren waren gevestigd aan de Guldenmeers, net buiten de stadsmuren. Pas in de 17de eeuw verhuisden zij definitief *intra muros*.

VROUW EN RUIMTE

De normatieve bronnen voor de Gentse **Arme Claren** zijn heel wat schaarser, vooral omdat geen enkel middeleeuws afschrift van de oorspronkelijke regel van de Heilige Clara voor het Gents klooster is bewaard. Bijgevolg dienden wij ons te beroepen op een 19de-eeuwse vertaling (1837) van de regel van 1253, aangevuld met een vertaling van de statuten der hervorming van de Heilige Coleta in 1434 en enkele bepalingen van 17de-eeuwse concilies.

3. Cisterciënzerzusters

Ook voor de Gentse Cisterciënzerzusters van de Bijloke zijn geen specifieke middeleeuwse normatieve bronnen voorhanden. Uit enkele 19de-eeuwse gedragsregels voor de slotzusters bleek wel dat zij speciaal voor de abdij van de Bijloke waren opgesteld, maar daarmee kon zeker niet het bewijs worden geleverd dat deze regels ook in de late middeleeuwen van toepassing waren geweest. Een copie van een verslag van het *Generael Capittel tot Cîteaux*, gehouden op 14 mei 1618, biedt interessante algemene informatie over het bestuur binnen de Cisterciënzerabdij. Het belangrijkste en meest bruikbaar normatief document voor dit onderzoek is wellicht de algemeen geldende *Rituel François* voor de Cisterciënzerzusters. Hoewel deze gedrukte bron dateert van 1715, bevat ze voor dit onderzoeksonderwerp onschatbare informatie betreffende het gedrag dat door de slotzusters binnen bepaalde architecturale ruimtes (refter, kerk, dormter,...) diende te worden aangenomen. Daarbij komt nog dat in geen enkele andere geraadpleegde normatieve bron zoveel aandacht wordt besteed aan de verschillende soorten "sociale" hiërarchieën binnen een religieuze gemeenschap. Hoewel de *Rituel* niet enkel voor de Gentse Cisterciënzerzusters was opgesteld, en hoewel op geen enkele manier kon worden aangetoond dat de bepalingen, die in de *Rituel* waren opgenomen, ook in de late middeleeuwen reeds van toepassing waren, werden ze toch in dit onderzoek opgenomen. Men wordt bij het lezen van deze bepalingen echter wel attent gemaakt op het feit dat het gaat om 18de-eeuwse informatie, die niet noodzakelijk ook voor de late middeleeuwen geldt.

4. Broeders en zusters van het gemene leven

In hospitalen of *gasthuizen* werden de zieken in veel gevallen verzorgd door een religieuze gemeenschap van broeders en zusters, die een leven in navolging van dat van Sint-Augustinus nastreefden. Toch werden deze broeders en zusters, ondanks het feit dat zij een regel navolgden en hun leven in grote lijnen parallel liep met dat van regulieren, nooit tot een echte *ordo* gerekend, maar werden ze eerder beschouwd als broeders en zusters van het gemene leven. De broeders en zusters konden samen in een hospitaal zijn tewerkgesteld, maar desondanks leidden zij een volledig gescheiden leven.

De oudste normatieve bron voor de broeders en zusters, die actief waren in de hospitaalsector, zijn de statuten voor het leprozenhospitaal of het **Rijke Gast-**

ELS DE PAERMENTIER

huis, daterend van 1236⁹. Voor het **Sint-Janshospitaal** of Sint-Jan-ten-Dullen zijn ordonnanties van 1404 en 1568 voorhanden, doch deze zijn slechts fragmentair bewaard. De ordonnanties van 1547 en deze van 1670 en 1692, geldend voor hetzelfde hospitaal, zijn iets uitgebreider en waren ons dan ook beter van dienst.

Over het algemeen wordt er in de regels, statuten en ordonnanties voor de hospitalen minder aandacht besteed aan de manier waarop de broeders en zusters zich binnen bepaalde kamers of vertrekken dienden te gedragen dan in de gelijknamige bronnen voor de (slot)kloosters. Wel zal blijken dat de broeders en zusters, net als regulieren, richtlijnen werden opgelegd met het oog op een beperking van hun sociale vrijheid.

Wat deed deze vrouwen besluiten om zich voor de rest van hun leven te wijden aan geestelijke afzondering en strenge voorschriften, al dan niet gebonden aan een clausuur? Waren zij vrij zelf deze beslissing te nemen of was het hun familie die hiervoor de nodige stappen ondernam?

III. Rekrutering en motivatie tot intrede

Reeds in de vroege middeleeuwen bleek dat geestelijke vroomheid niet de enige reden was waarom jongeren het kloosterleven binnentraden. Schenkingen van adellijke minderjarige kinderen aan kloosters, de zgn. *oblatae*, kwamen regelmatig voor¹⁰. In tegenstelling tot de latere periodes werden vaak eerstgeborenen aan het klooster afgestaan, temeer omdat zij niet vroeg genoeg konden beginnen aan een opvoeding waarin kuisheid en zondeloosheid zeer hoog werden gewaardeerd. Bovendien konden zij tot geleerde monniken worden opgeleid. Toch schulde achter dit oblatiemotief een weg waarlangs de adel zijn misvormde, lastige of ziekelijke kinderen van de hand kon doen. Omdat op deze werkwijze veel kritiek werd geuit, verminderde het gebruik ervan na verloop van tijd geleidelijk voor wat de zonen betreft, hetgeen echter niet van de dochters kan worden gezegd. Jongere zonen waren immers nog in staat een opleiding tot ridder te genieten, terwijl meisjes onherroepelijk een last bleven voor het gezin. Vrouwenkloosters bleven in grote mate "overtollige" meisjes rekruteren.

⁹ Voor de uitgave van deze statuten, zie GYSSELING, M., De statuten van de Gentse leprozerie van 1236, *Studia Germanica Gandensia*, V, 1963, pp. 9-43. Het Rijkse Gasthuis of het Gasthuis van Onze-Lieve-Vrouw ter Lazarien werd gesticht op het grondgebied van Sint-Baafs, op de hoek van de Hoogstraat en de Holstraat.

¹⁰ DE JONG, M.B., *Kind en klooster in de vroege middeleeuwen: aspecten van de schenkingen van kinderen aan kloosters in het Frankisch Rijk (500-900)*, Universiteit van Amsterdam, Historisch Seminarium, 1986; BOT, P., *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving, 500-1500*, Kapellen, Pelckmans, 1990, pp. 176-186.

VROUW EN RUIMTE

Vanaf de 12de-13de eeuw werd, in navolging van de religieuze armoedebeweging, West-Europa als het ware overspoeld door oprichtingen van nieuwe kloosters. Vrouwen uit alle standen sloten zich bij bestaande orden aan of leefden in afzonderlijke conventen, al dan niet een regel nalevend. Toch lijken het vooral vrouwen uit de adellijke stand te zijn geweest die voor een religieus leven opteerden.

Veel adellijke dochters werden door hun ouders aan een klooster afgestaan omdat zij binnen het gezin te talrijk waren. Behalve adellijke dochters, die het slachtoffer waren van ouderlijke willekeur, traden veel jonge meisjes ook vanwege andere motieven in. Zo kon het kloosterleven een uitweg bieden om te ontkomen aan een door de ouders voorbestemd huwelijk. Een middeleeuwse vrouw had immers op een bepaalde leeftijd slechts de keuze tussen het huwelijk of het intreden in een klooster.

Koch behandelt de problematiek rond de motieven tot intrede vanuit een andere invalshoek¹¹. Zij stelt dat het massaal intreden van adellijke vrouwen een dwangmatige uiting van een collectieve gesteldheid vormde, waarbij de intrede niets anders was dan een reactie tegen de adellijke wereld, waarin alles draaide rond overvloedige rijkdom en een ethiek van grootmoedigheid. "De middeleeuwse religie vormt", aldus Koch, "een antithese op de adellijke trots". Rijkdom en seksuele frustratie vormden een extra stimulans tot religieuze bekering. Bovendien was het heel goed mogelijk dat de stap naar een kerkelijk celibatair leven voor een vrouw gemakkelijker ging, daar in hun opvoeding steeds van jongs af aan de nadruk werd gelegd op het behoud van de maagdelijkheid. Dit extreme kuisheidsideaal kon er zelfs toe leiden dat de vrouw een angst-zoniet een afkeer- tegenover het huwelijk ontwikkelde. Deze stelling verduidelijkt Koch met de theorie van Dinzelbacher, die meent dat er in de religieuze vrouwenbeweging niet zozeer sprake kan zijn geweest van een collectief tegen de man gericht bevrijdingsstreven, doch eerder van een afwijzing van het huwelijk als gevolg van een extreem religieus kuisheidsideaal¹².

Andere vrouwen traden in omdat zij meenden in het klooster een opleiding te kunnen genieten of om in sommige gevallen een leiderspositie te kunnen uitoefenen. In de meeste vrouwenkloosters werd Latijn onderwezen, al stelde dit niet veel voor. Kennis van de klassieke taal was alleen vereist om de liturgische teksten te kunnen volgen en te begrijpen. De leidersposities binnen een dergelijke gemeenschap werden vaak toegekend aan de meest gegoeden onder de religieuze vrouwen. Zij die het ambt van abdis of prioeres uitoefenden, bezaten een macht die weliswaar niet verder reikte dan de kloostermuren. Alles wat

¹¹ KOCH, E.M.F., *De kloosterpoort als sluitpost ? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*, Leeuwarden, Eisma, 1994, pp. 103-117.

¹² *Ibidem*, pp. 103-117.

daarbuiten viel, kwam onder het gezag van hun mannelijke collega's¹³.

IV. Architecturale ruimte

Vergeleken met de statuten en reglementen met betrekking tot de begijnhoven, waarin slechts op een onrechtstreekse manier melding wordt gemaakt van de verschillende gebouwen, kamers en vertrekken, komen die aspecten in de Gentse regels en statuten voor religieuzen sterker naar voor. De vertrekken en gebouwen binnen een kloostercomplex, waaronder als voornaamste de kerk, de refter, de dormter of slaapzaal, de spreekkamer en het slot, werden meestal in afzonderlijke capittels, voorzien van een titel die de naam van het gebouw of vertrek droeg, besproken. Toch werd daarbij niet zozeer aandacht besteed aan het gebouw of vertrek als architecturaal geheel¹⁴, dan wel aan de functie die binnen deze ruimtes aan een specifiek persoon werd toegekend, aan de houding die door de kloosterlingen diende te worden aangenomen bij het betreden of verlaten van het gebouw of vertrek en dergelijke meer. De vermelding van andere vertrekken dan deze die hierboven werden vernoemd, varieerde dan weer van orde tot orde. In sommige gevallen werd een apart hoofdstukje gewijd aan de werkkamer of de infirmerie, terwijl deze even goed ergens anders onrechtstreeks ter sprake konden komen¹⁵.

De reglementen en ordonnanties voor de Gentse hospitalen zijn veel minder uitgebreid dan die van de kloostergemeenschappen en bevatten eerder algemene richtlijnen voor de broeders en zusters. Hierdoor wordt het dan ook begrijpelijk dat de voorschriften minder gedetailleerd werden opgesteld en dat er bijgevolg slechts een geringe aandacht ging naar het specifiek gedrag dat door de broeders en zusters binnen bepaalde architecturale ruimtes diende te worden aangenomen.

1. Contemplatie en clausuur

Reeds onder Karel de Grote werden aan de kloosterorden strengere maatregelen opgelegd om het groeiend misbruik en de talrijke overtredingen van de orderegel tegen te gaan¹⁶. De ineenstorting van het Karolingische rijk vormde voor de kloosterlingen een gelegenheid om een deel van hun vrijheid terug te winnen,

¹³ *Ibidem*, pp. 103-117.

¹⁴ In de normatieve bronnen wordt weinig of geen aandacht besteed aan de positie van de verschillende vertrekken of kamers binnen de kloostercomplexen. In andere archiefdocumenten werden daar evenmin veel aanwijzingen voor gevonden.

¹⁵ Gezien de beperkte omvang van dit artikel beperken wij ons hier enkel tot architecturale ruimtes als de toegangspoort, de spreekkamer, het slot, de kerk en de dormter.

¹⁶ BOT, P., *Op. Cit.*, pp. 156-157.

VROUW EN RUIMTE

doch dit duurde slechts tot de 11de en 12de eeuw, wanneer door nieuwe hervormingen vooral vrouwelijke monialen werden onderworpen aan een strengere clausuur. Dit hield concreet in dat zij de omsloten en ommuurde klooster-ruimte niet mochten verlaten, tenzij met uitzonderlijke toelating van de bisschop. Het verzorgen van armen en zieken in de stad behoorde dus zeker niet tot hun mogelijkheden. Zij werden totaal afgesloten van de buitenwereld en werden als het ware opgelegd hun dagen door te brengen in gebed en meditatie. Koch maakt in haar betoog een duidelijk onderscheid tussen *actieve clausuur*, waarbij de vrouwelijke religieuzen niet buiten de muren van het slotklooster mochten gaan, en *passieve clausuur*, waarbij niemand van buiten de muren het klooster mocht betreden¹⁷. Zij past deze verschillende vormen van clausuur echter alleen toe op Cisterciënzerkloosters (vrouwelijke kloosterlingen), die sedert de beslissing van het Generaal Kapittel in 1220 aan een strenge clausuur waren onderworpen. Uit het betoog van Bot kan algemeen worden opgemaakt dat religieuze vrouwen, die op een dergelijke drastische manier van de buitenwereld werden afgesloten, hier zeker niet opgetogen over waren. De beslissing tot invoering van de clausuur was immers door de mannelijke clerus genomen en vrouwen hadden hier onder geen enkel beding iets aan te zeggen gehad¹⁸. Afzondering van de buitenwereld werd een middel om de vrouwelijke religieuzen beter te kunnen controleren en om hen elke vorm van bekoring door wereldse aangelegenheden te ontzeggen of af te leren. Dit principe wordt onder meer duidelijk uit orderegels voor de Gentse Rijke Claren, waarin expliciet staat vermeld dat "...de kercke de cloosters aen siet als casteelen, en schuyfplaatsen om te vluchten uyt al 't perykel van de werrelt en van den duyvel,..."¹⁹. Dit fragment komt uit een van de weinige documenten waarin de visie van de hogere clerus, die tenslotte instond voor het opstellen van de regel, ten aanzien van de vrouwelijke religieuzen zo duidelijk wordt verwoord. Het klooster moest een afgebakende leefruimte vormen waarbinnen vrouwen niet in staat waren zich aan enige vorm van "wereldse bekoring" over te geven.

In de periode van het Tweede Concilie van Lateranen (1139) kwam het gebruik in voege om in de spreekkamer van het klooster de ruimte tussen de kloosterling en de bezoeker door middel van traliewerk te scheiden²⁰. Elke deur die naar buiten leidde, werd voorzien van twee sloten, zodat niemand in staat was het slot individueel te verlaten, wanneer men daartoe de uitzonderlijke toestemming had verkregen (cfr.infra).

In dit opzicht is het begrijpelijk dat in de regels en statuten die op de reguliere vrouwelijke kloosterlingen van toepassing waren, in ruime mate belangstelling werd getoond voor de bepalingen die golden binnen het slot en de spreekkamer.

¹⁷ KOCH, *Op. Cit.*, p. 25.

¹⁸ BOT, P., *Op. Cit.*, pp. 156-157.

¹⁹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuwse copie van de regel van 1263.

²⁰ BOT, P., *Op. Cit.*, p. 183.

Derde-ordelingen of zogenaamde Tertiariissen en broeders en zusters van het gemene leven, die vooral in de hospitaalsector actief waren, waren niet gebonden aan clausurregels. In hun statuten of reglementen werd hieraan dan ook weinig of geen aandacht besteed. Wat echter niet wegneemt dat ook zij zich dienden te houden aan bezoeksregels of bepalingen in verband met het "uitgaan".

2. Architecturale componenten van het klooster- en hospitaalcomplex

2.1. De toegangspoort

De verplichting voor kloosterlingen tot contemplatie en claustratie werd letterlijk toegepast. Kloosters werden ommuurd en waren slechts hier en daar toegankelijk door toegangspoorten. Voor de abdij van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) werd de eis tot ommuring bijvoorbeeld reeds in de stichtingsoorkonde bepaald²¹, wat erop wijst dat de isolatie van vrouwelijke religieuzen binnen de stedelijke ruimte een niet onbelangrijke voorwaarde vormde voor de stichting van een nieuw klooster.

Per klooster werden een of meerdere personen aangesteld die belast waren met het toezicht op wie het klooster binnenkwam of verliet, de zgn. *poortiersters* of *poortieressen*. De taak van de poortieres bestond niet alleen uit het binnen- en buitenlaten van bezoekers in de spreekkamer, zij was vooral ook verantwoordelijk voor het openen en sluiten van bepaalde gebouwen of vertrekken, waarvan alleen zij en de abdis de sleutels bewaarden. Een 17de-eeuwse ordonnantie voor de Rijke Claren maakt duidelijk dat "...zij sullen hebbe de slutels van de rolle ende traillie²² ende van de kerkcke, van de groote poorten, van den bogaert ende en sullen niet open ghedaen worden dan den tijd van noodt ende niet anders maer sullen altoos gesloten bleyve"²³.

Nergens staat echter vermeld op welke momenten van de dag de poort gesloten

²¹ VAN DER HAEGHEN, V., *Het klooster ten Walle en de abdij van den Groenen Briel*, Gent, 1888, 22, Oorkonde 10 maart 1341. Lodewijk, graaf van Vlaanderen, geeft zijn toelating tot de stichting van een klooster op Ter Walle. "...a le dicte mayson, [...] ensi comme elle est muree et che que dedens est, estant pour fonder une mayson de religion de teles persones..."

²² Een rolle was een soort doorgeefluik of draaischijf, "... daermen alle dingen deur geven ende ontfanghen mach." RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door Antonius Triest, Bisschop van Gent, 22 dec. 1623. Aangezien dit "instrument" telkens met de spreekkamer wordt geassocieerd, mag worden aangenomen dat het zich waarschijnlijk in de nabijheid van de traliën moet hebben bevonden, waardoor kloosterlingen met hun bezoekers konden spreken (cfr. infra).

²³ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Ordonnantie door Frare Simon de Hennin, provinciaal commissaris, 26 mei 1680. Omdat de poortieres de sleutels van de "rolle" en de "traliën" bezat, mag hieruit worden afgeleid dat zij eveneens over de sleutels van de spreekkamer kon beschikken. De poortieres van het Sint-Barbaraklooster (reg. kan. Aug.)

VROUW EN RUIMTE

bleef. Deze informatie kan daarentegen wel uit de *rituel* voor de Cisterciënzer-zusters worden gehaald²⁴. In de zomer was het klooster toegankelijk vanaf de Laudan, in de winter vanaf de Priemen²⁵. Wanneer iemand zich aanmeldde, keek de poortieres eerst door een gegrilleerd venstertje welke bezoeker wenste binnen te komen. Vervolgens vroeg zij hem wat zijn wens was, ... " & *sur leur réponse, elle ira faire leurs commissions*"²⁶. Gasten werden altijd binnengeleid in de spreekkamer, die zich bij de Cisterciënzers evenmin ver van de poort bevond. Tijdens de koordiensten bleef het klooster toegankelijk, maar aangezien de poortieres verplicht was deel te nemen aan de koordiensten, mocht zij die verlaten wanneer er iemand aan de poort belde. De poort was overdag gesloten tijdens de Tertsen, de conventmis, de Vespers en tijdens de maaltijden. 's Avonds werd ze gesloten vanaf het moment dat de Completen aanvingen. Het schenken van aalmoezen aan armen behoorde eveneens tot de taak van de poortieres²⁷.

Het sluiten van de poort tijdens de maaltijden was een gebruik dat door elke orde werd toegepast, met inbegrip van de mannenorden. Dit kan onder meer blijken uit de algemene instructies van een nuntius aangaande het kloosterleven²⁸.

Niet alleen kloosters, ook hospitalen waren ommuurd en voorzien van poorten. Uit de ordonnanties voor het Sint-Janshospitaal, daterend van 1568, kan duidelijk worden opgemaakt dat ook hier een vrouwelijke poortieres werd aangesteld. Zij diende nauwgezet te observeren welke personen het gebouw, waarin de religieuze gemeenschap van broeders en zusters was ondergebracht, betraden of verlieten. Bovendien "... *en sal de voorseide poortiersterigghe nyet vermoghen bier ofte wijn met kannen, potten, flaschen ende anderssins in te laeten bringhen*"²⁹.

bezat de sleutels van de deuren binnen het slot, doch die van de spreekkamer werden bewaard door de priorin. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien voor het klooster van Sinte Barbara, oversien ende verbetert door den hoogwaardigen heer Albertus d'Horne, bisschop van Ghendi*, 1 maart 1686, Cap. 18, p. 91. In het klooster van Sint-Agnes bewaarde de priorin alle sleutels. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien van het clooster van Sente Agneeten binnen Gent vande orde vanden heyligen vader Augustinus, getrocken uut andere haere statuten des selfs clooster ende geaprobeert bij den eerwerdichen heere bisschop van Gent*, 16 maart 1671, Cap. 35, p. 37.

²⁴ AB, *Rituel François pour les Religieuses de l'Ordre de Cisteaux*, Paris, 1715, Chap. IX, pp. 407-409.

²⁵ RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien van het clooster van Sente Agneeten...*, 1686, Cap. 34, p. 36.

²⁶ AB, *Rituel...*, 1715, pp. 407-409.

²⁷ *Ibidem*, pp. 407-409.

²⁸ RAG, *Fonds Bisdom*, 4663, Afschrift dateert van de 17de eeuw, datum van het origineel onbekend. "*Dat den portier binnen den tijt van den noen oft avontmaeltijt nymant uut ofte in en laete, welcken hij andermal niet en moste uut oft in laeten...*"

²⁹ SAG, *Fonds Sint-Janshospitaal*, reeks LXV/1, Ordonnantie 10 okt. 1568 (copie).

2.2. De spreekkamer

Wanneer bezoekers een kloosterlinge wensten te spreken, gebeurde dit in een speciaal daartoe bestemde spreekkamer. Zoals reeds hoger werd aangehaald, bevond deze kamer zich in veel gevallen niet ver van de poort waardoor men het klooster binnenkwam³⁰. De bezoekers werden naar de spreekkamer geleid door de poortieres.

Reeds in de 13de-eeuwse regel van de Rijke Claren wordt vermeld dat er zich in de spreekkamer of het *locutorium* een soort ijzeren plaat of luik moet hebben bevonden, doorboord met fijne gaatjes, en voorzien van een slot, dat door niemand kon worden geopend. Door dit “luik” diende men te spreken tot de bezoekers. Aan de “binnenzijde”, waarmee waarschijnlijk de kant van de kloosterlinge werd bedoeld, was met nagels een zwarte linnen doek bevestigd, opdat niemand de zusters kon zien en zij zelf niet in staat waren hun bezoekers aan te kijken³¹. Aan de bezoekregeling zelf wordt in het deel over de *sociale ruimte* meer aandacht besteed. De hoofdverantwoordelijke voor de spreekkamer was volgens de 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus niet de poortieres maar de abdis. Het behoorde tot haar taak “... *datter nimant in het spreekhuys sonder haeren expressen orloff en sal ingaen...*”³². Niet alleen was het niemand geoorloofd het *locutorium* individueel te betreden, ook tijdens het gesprek met bezoekers dienden meerdere personen aanwezig te zijn³³. De 17de-eeuwse instructies aangaande het kloosterleven in het algemeen voegt aan het bovenstaande nog toe dat niet alleen een kleed of doek voor de traliën was vereist, “... *twelck se nochtans dicwils sonder reden weeren...*”, maar dat zij “... *haerlieden ooc selve bedecken*”, om alsnog niet door de bezoekers te

³⁰ In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara wordt dit geëxpliciteerd. “*Een oft twee [poortieressen] sullen altijs den gehelen dach door in een camerken ontrent het spreekhuys wesen op datse altijs bereet moghen zijn om een jeder vanden overcommende lieden te spreken ende te beantwoorden*”. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35, p. 150.

³¹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuws afschrift van de regel van 1263, Cap. XVI. “*Ipsum locutorium sit congruae quantitatis, de lamina ferrea subtiliter perforata, et taliter clavis fortibus coaptata, quod numquam valeat aperiri. [...] ... cui pannus niger lineus interius taliter apponatur, quod nec sorores extra videre valeant, nec videri.*”

³² RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Antonius Triest, 22 dec. 1623, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten*, 1671, Cap. 35, p. 37, RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara*, 1686, Cap. 35, p. 150.

³³ De 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara voorzagen echter in een bepaling, waardoor een kloosterlinge met haar moeder, vader, broer of zuster mocht spreken zonder dat daar andere religieuzen bij aanwezig waren. In dergelijke situaties werd de deur van de spreekkamer dan wel opengezet, zodat men van buiten de spreekkamer kon zien wat er binnen gebeurde, zonder te horen wat er werd gezegd. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara*, 1686, Cap. 35, p. 150.

VROUW EN RUIMTE

worden opgemerkt³⁴. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus wordt gesproken van een dubbel traliewerk, dat aan de kant van de bezoeker was voorzien van ijzeren pinnen en aan de kant van de kloosterlinge was bedekt met een doek³⁵. Nochtans was het volgens deze bron op bepaalde dagen, maar niet op vrijdagen, vastendagen, tijdens de advent en de vasten, en niet op biecht- en communiedagen, mits goedkeuring van de abdis toegelaten de doek of het gordijn weg te nemen of opzij te schuiven. Dit impliceert echter nog niet dat deze gewoonte ook in de late middeleeuwen van toepassing was, temeer daar deze bepaling niet is opgenomen in de 15de-eeuwse algemeen geldende statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus.

Over de momenten waarop kloosterlingen met bezoekers mochten praten, verschaffen de algemene constituties van de Windesheimse vrouwenkloosters, waarbij het Gentse Agnetenklooster en dat van Galilea (reg. kan. Aug.) was aangesloten, meer uitleg. Niemand kreeg de toelating om zich in de spreekkamer met vreemdelingen te onderhouden tijdens het koorgebed, de conventsmis of de rust, en zeker niet in de periode tussen de Completen en de Priemen ('s nachts), tenzij zij hier een gewichtige reden toe hadden. Eens een kloosterlinge in de spreekruimte kwam, was het haar niet toegestaan daar langer dan een uur te verblijven³⁶.

Alleen uit de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus kan verdere informatie worden gehaald met betrekking tot de inrichting van de spreekkamer, al stelt deze niet veel meer voor. In een bijvoegsel wordt namelijk

³⁴ RAG, *Fonds Bisdom*, 4663, Instructies van een apostel-nuntius ..., 17de eeuws afschrift, origineel onbekend.

³⁵ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 35. "*De traillen sullen ooc soo nauwe wesen dat men daer deur de hant niet steken en kan, [...] nochte iet geven ofte ontfanghen.*" Daarvoor dienden immers de "rolle" en de draaischijven. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35, p. 150. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van het klooster van Sint-Agnes wordt gesteld dat "... *aende traeyllen sullen sijn hauten deuren [waarschijnlijk luikjes] die gesloten sullen wesen in tijden datmen niet spreken en mach*". RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37.

³⁶ VAN DIJK, R.Th.M., *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559*, Dl. 2, p. 805. "*Nulli sine notabili et necessaria causa detur licencia loquendi in locutoriis cum extraneis aut intrandi ibidem, quamdiu hore vel missa conventualis dicuntur vel quando conventus dormit, sed post completorium et ante primas nemini sine inevitabili necessitate concedatur. Nulla vocata ad locutoria ultra horam unam loquetur*". De statuten voor de kloosters van Sint-Barbara en Sint-Agnes vullen deze richtlijnen nog aan met de bepaling dat er niet mag gesproken worden op biecht- en communiedagen, op vrijdagen en woensdagen, en in de advent en de vasten, tenzij om uitzonderlijke redenen. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35, p. 153. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 34, p. 36.

ELS DE PAERMENTIER

gesteld dat “...int spreekhuys maer twee veinsters (= spreekvensters) ofte ten uutersten drie [...] sullen wesen”³⁷. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara en Sint-Agnes wordt nog verder bepaald dat “... in desen spreechuyse en sal wesen gheen deuren daer men uut oft in ‘t convent commen sal”³⁸.

2.3. Het slot

Het slot vormde binnen het klooster de eigenlijke leefruimte voor de religieuzen die eeuwige geloften hadden afgelegd en gebonden waren aan de clausuur. Niemand van de slotzusters mocht het slot verlaten, van buitenaf werd niemand binnengelaten. Het document aangaande de instructies voor het kloosterleven in het algemeen verwijst naar een ordonnantie van 1310, waardoor “...nonnen [...] oft susters souden blijven in hun cloosteren onder eeuwelycke beslyutenisse, [...] waerduer wordt gheordonneert, dat gheene vande nonnen stillelyck oft expresselyck gheprofest, macht hebben oft sal moghen hebben om uit het clooster te gaene, van wat religie oft orden dat se sijn ...”³⁹. Ook voor de Rijke Claren werd reeds op 18 oktober 1263 bepaald dat de zusters in gehoorzaamheid, armoede en kuisheid een leven binnen het kloosterslot zouden leiden⁴⁰. Enkel in de statuten van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) wordt een plausible verklaring voor het “slotwezen” aangetroffen. Het zou de religieuzen in staat stellen “... het gemack des eenicheyts beter te vercrygen, genieten ende bewaeren, want deur de conversatie van weerlycke oft buyten persoonen wort veel verstroeytheit veroorsaect⁴¹”. Dit verwoordt echter niet de persoonlijke houding van de kloosterlingen ten aanzien van de clausuur, want “...de beslyutenisse is ingestelt geweest vande vaders ende autheuren des geestelycke levens”⁴².

In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara en Groenenbriel werd voorgeschreven dat het slot aan alle kanten diende omringd te zijn met hoge muren, voorzien van deuren, vensters en sloten. De belangrijkste gebouwen of

³⁷ RAG, Fonds Groenenbriel, Idem, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35, p. 152. Met “veinsters” worden hier de rasters, waardoor gesproken werd, bedoeld. Er konden dus waarschijnlijk maximum drie kloosterlingen tegelijk bezoek ontvangen.

³⁸ RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara ...*, 1686, Cap. 35, p. 153. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37.

³⁹ RAG, Fonds Bisdom, 4663, *Instructies van een apostel-nuntius aangaande het kloosterleven*, 17de eeuws afschrift, Origineel onbekend, Cap. 91.

⁴⁰ RAG, Fonds Rijke Claren, Regel, 1263, copie 14de eeuw, Cap. 1. “...vivendo in obedientia, sine proprio, et in casitate sub clausura.”

⁴¹ RAG, Fonds Groenenbriel, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 36.

⁴² RAG, Fonds Groenenbriel, 8, Idem, Cap. 36.

VROUW EN RUIMTE

vertrekken die in de abdij van Groenenbriel en het klooster van Sint-Agnes tot het slotgedeelte werden gerekend waren de refter, de dormter of slaapzaal, de panden, de boomgaarden, de brouwerij, de hoven en alle plaatsen die dienden tot het eigen gebruik van de regulieren⁴³.

Voor de 17de eeuw wordt in een aantal bronnen bepaald dat alle vensters en "gaten", die de slotzusters enig zicht op de buitenwereld zouden kunnen verschaffen, dienden geblinddeerd te worden⁴⁴, doch dit kan niet met zekerheid worden aangetoond voor de 14de-15de eeuw. Toch is dit aannemelijk, aangezien ook in laatmiddeleeuwse bronnen reeds van een strenge clausuur getuigd wordt.

In de meeste gevallen was het slot slechts toegankelijk door één dubbele deur, die moest voorkomen dat men, in het geval de deur zou openstaan, rechtstreeks kon binnenkijken in het slot of omgekeerd geen enkele kloosterling in staat was een glimp van de buitenkant op te vangen⁴⁵. De 17de-eeuwse statuten voor de abdij van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) spreken van "... *geenen toeganck [...]* in het slot, *doer eenighe anderen inganck oft deure, dan een alleen, oft twee uuterlinghe...*"⁴⁶. In de regel voor de Rijke Claren staat beschreven hoe men via een ophefbare deur die zich op een verhoogde plaats bevond, mits bijzondere toelating toegang kreeg tot het slot. Dit kon nooit in de periode tussen de Completen en de Priemen van de volgende dag. Ook tijdens de rustperiodes en gedurende visitaties bleef de deur opgetild⁴⁷. Uit de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters blijkt dat er zich in de kerk bovendien een soortgelijke deur bevond, waardoor eventuele novicen konden worden binnengeleid, en die door de priester kon worden gebruikt om de sacramenten aan de zieken toe te

⁴³ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Idem, Cap. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 156.

⁴⁴ RAG, *Fonds Bisdom*, 4663, *Algemene instructies...*, Afschrift 17de eeuw, origineel onbekend. RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten*, 1671, Cap. 35.

⁴⁵ In de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters, waarbij het Gentse Sint-Agnetenklooster en de priorij van Galilea waren aangesloten, staat vermeld dat de sleutel van de buitenste deur werd bewaard in het slot (dus aan de binnenkant), terwijl de sleutel van de binnenste deur werd toevertrouwd aan iemand die door de visitator was aangesteld in het "buitenste" deel van het klooster. VAN DIJK, R.Th.M., *Op. Cit.*, p. 443.

⁴⁶ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 36.

⁴⁷ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regel 1263, Afschrift 14de eeuw. "*Quae scala per catenam ferream ex parte sororum studiose ligata, a completorio dicto usque ad primam diei sequentis, continue sit suspensa, et tempore diurnae dormitionis et visitationis...*"

ELS DE PAERMENTIER

dienen⁴⁸. De deur die toegang bood tot de boomgaard was hier eveneens een voorbeeld van.

In de kerk zelf werden een of twee kleine vensters aangebracht die in hoofdzaak dienden als "biechtraampjes". Zij dienden eveneens voorzien te zijn van traliën en een doek die daaraan was bevestigd. In uitzonderlijke situaties kon door deze venstertjes een kort bericht worden doorgegeven, doch het biechtraam mocht geenszins worden gebruikt als spreekraam⁴⁹. Merkwaardig is dat in de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara gewag wordt gemaakt van twee andere "venstertjes" binnen de kerk. "*Inden muer vanden choor naer de voorkercke sal oock wesen een spreekvenster, ende daer neffens een cleyn ander vensterken, waer door men sal moghen de Communie gheven, de welcke altijs sullen ghesloten wesen, ten waere alst tijt is daer door de Communie te gheven...*"⁵⁰.

In de spreekkamer kon men een kleinigheid doorgeven aan de slotzusters door de doorgeefluiken en draaischijven of "rollen". Dergelijke systemen waren voorzien van een of meerdere sloten en werden pas op aanvraag opengemaakt. Ingeval hetgeen diende overhandigd te worden te groot was om op de draaischijf te plaatsen, kon dit via de deur gebeuren. De plaats waar deze "instrumenten" waren aangebracht wordt nergens duidelijk beschreven. Zowel in de regel van de Rijke Claren (1263) als in de algemene constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559 wordt gesteld dat de zogenaamde "rollen" moesten worden aangebracht op verschillende daartoe geschikte plaatsen in de muren. Feit is dat hetgeen door deze luiken en draaischijven werd gegeven, van "buiten" het slot naar de ruimte "binnen" het slot werd gebracht, zodat de luiken de grens vormden tussen het slotgedeelte van het klooster en het deel daarbuiten. Onder geen enkele voorwaarde echter mochten de gever en de ontvangster elkaar zien⁵¹.

Het was aan alle kloosterlingen verboden het slot te verlaten. Onder welke specifieke condities dit wel was toegestaan wordt in het deel over het "uitgaan" benaderd.

Met het voorafgaande kan worden bevestigd dat de strenge bepalingen die in verband met de clausuur werden opgemaakt ongetwijfeld tot doel hadden de

⁴⁸ VAN DIJK, R.Th.M., p. 806. "*Potest et aliud in ecclesia haberi ostium simili modo firmandum, ubi includende introducuntur vel per quod sacerdos infirmis sacramenta ministraturus ingredi possit.*"

⁴⁹ VAN DIJK, *Op. Cit.*, p. 443.

⁵⁰ RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 160.

⁵¹ Voorbeeld voor de Rijke Claren: "*Et taliter disponatur, quod per eam nec intra nec extra valeat aliquis intueri.*" RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regel 1263, 14de eeuwse copie, Cap. 14.

VROUW EN RUIMTE

monialen van de desbetreffende kloosters op een zo groot mogelijke afstand van het "wereldse" te houden. Elke (dubbele!) deur die de overgang vormde van buitenwereld naar het slot werd voorzien van zware sloten, waarvan de sleutels maar aan ten hoogste twee personen werden toevertrouwd. Hiermee wordt nog maar eens het bewijs geleverd dat alles wat zich binnen de slotmuren afspeelde, volledig was gericht op gebed, meditatie en contemplatie.

Aangezien de hospitalen, met uitzondering van de Bijloke (Cist.), waren bevolkt door broeders en zusters van het gemene leven, is het begrijpelijk dat, vermits zij niet waren gebonden aan een clausuur, in de statuten geen aandacht werd besteed aan een slotleven. Het voortdurend contact met en het verzorgen van zieken en behoeftigen maakte van hen immers "actieve religieuzen", zodat het onmogelijk was hen af te zonderen van de buitenwereld en hen te verplichten hun leven te leiden in het teken van gebed en contemplatie. Dit neemt echter niet weg dat zij eveneens gebonden waren aan reglementen betreffende het uitgaan en het ontvangen van "gezonde" vreemdelingen.

2.4. De kerk of kapel.

Voor dit architecturaal onderdeel werd in hoofdzaak beroep gedaan op de *Rituel François* voor de Cisterciënzerzusters⁵². Hoewel deze bron dateert uit de 18de eeuw, bevat ze een van de meest treffende en volledige beschrijvingen van hoe religieuzen zich binnen de "kerkelijke ruimte" dienden te gedragen en bovenal welke houding zij dienden aan te nemen tijdens de goddelijke diensten.

De religieuzen zaten aan beide kanten van het koor, in de volgorde waarin ze hun professie hadden gedaan. De zieke en behoeftige religieuzen zaten in een apart koorgedeelte (het derde gedeelte), dat afgesloten was van de rest door middel van een tussenschot. Het bevond zich achter de zitstoelen van de abdis en de prioeres, waarnaast zich aan beide zijden nog een of twee zitstoelen bevonden. De abdis zelf zat op de eerste plaats van het rechtse koor, de zitstoel van de priorin was gesitueerd op de eerste plaats van het koor aan de linkerkant⁵³.

⁵² AB, *Rituel François pour les Religieuses de l'Ordre de Cisteaux*, Parijs, 1715. Naar alle waarschijnlijkheid waren deze voorschriften en gewoonten ook van toepassing op het Gentse Cisterciënzerklooster, omdat zich in het archief van de Bijloke een (waarsch. 19de-eeuws) identiek afschrift bevindt van de *Rituel François*, geldend voor dit klooster. AB, *Gedrageregels*, los document, waarsch. 19de eeuw.

⁵³ AB, *Idem*, 1715, Chap. 7, p. 17. Over het algemeen werden de termen "abdis" en "prioeres" als synoniem van elkaar gebruikt. In dit geval blijkt dit onmogelijk, daar de priorin een andere plaats in de kerk kreeg toegewezen dan de abdis. Daarom wordt hier waarschijnlijk met "prioeres" wel degelijk een overste bedoeld, maar iemand die hiërarchisch gezien iets lager in rang stond dan de abdis. Men denke hier bijvoorbeeld aan de novicemeesteres, die instond voor de volledige opleiding van novicen van bij de intrede tot aan de professie, of een andere overste met een plaatsvervangende functie bij afwezigheid van de abdis.

ELS DE PAERMENTIER

Het gedrag of de houding die monialen binnen de kerk dienden aan te nemen is in de *Rituel* op een accurate manier voorgeschreven. Zo dienden de religieuzen op een specifieke manier de kerk te betreden, meer bepaald het hoofd een beetje naar beneden gebogen, de ogen naar de grond gericht⁵⁴. Geen enkele zuster mocht het middengedeelte van de kerk bewandelen, met uitzondering van de abdis of de priorin. In stilte betraden en verlieten de religieuzen het koor via een toegang ter hoogte van het hoofdaltaar. In de algemene voorschriften van de apostel-nuntius betreffende het kloosterleven wordt, als aanvulling bij de doorgang van het slot naar de kerk, aandacht geschonken aan de "weg" die de priester diende af te leggen om in de kerk of kapel te komen. Weliswaar alleen voor slotkloosters, die door vrouwelijke religieuzen waren bevolkt, gold de bepaling dat, wanneer de kerk of kapel zodanig gelegen was dat ze enkel door de priester kon worden bereikt via het slot, "... datmen raedt scheere, door de welcke men vinde oft door den oeganck oft door een ander plaetse, een ander wech voor de priester om inde kercke te commen"⁵⁵. Vanzelfsprekend zag men er even streng op toe dat geen vreemdelingen via de kerk toegang kregen tot het slot⁵⁶. Omgekeerd was het aan de religieuzen evenmin toegestaan om na het Officie "... te commen tot de buytenste kercke⁵⁷, ende aldaer de vreemdelingen diese willen besoecken, veel min dat se te kercken uitgaen, ende oft in de kerckduere de passanten observeren, oft tot de ghebueren gaen om tsamen te clappen"⁵⁸.

In het Gentse Agnetenklooster (reg. kan. Aug.) kwam het voor dat de bidplaats voor andere doeleinden dan de goddelijke diensten werd gebruikt⁵⁹. Wanneer een jong meisje wenste te worden opgenomen in deze religieuze gemeenschap, werd een vergadering gehouden in de bidplaats. Ook de professie of de ceremonie rond het afleggen van de eeuwige geloften vond in deze ruimte plaats. De gotische kapel die zich in het Bijlokehospitaal naast de toenmalige ziekenzaal bevond, werd na de 15de eeuw achtereenvolgens gebruikt als ziekenzaal, amfitheater en lijkenhuis⁶⁰.

De wijze waarop de broeders en zusters, die in de hospitaalsector waren

⁵⁴ AB, *Idem*, 1715, Chap. 5, pp. 12-14.

⁵⁵ RAG, *Fonds Bisdom*, 4663, Instructies ..., Afschrift 17de eeuw, origineel onbekend, Cap. 91.

⁵⁶ *Ibidem*, Cap. 91.

⁵⁷ Of hiermee de ruimte buiten de kerk of de plaats achteraan de kerk wordt bedoeld, waar het de religieuzen verboden was te komen omdat die voor "wereldse" personen (bv. parochianen) was voorbehouden, valt hier niet met zekerheid uit af te leiden.

⁵⁸ AB, *Rituel...*, 1715, Chap. 7, p. 17.

⁵⁹ CASSIMAN, A., *De Moderne Devotie of Geert Groote in Oost-Vlaanderen, Ons Geestelijk Erf*, XXVII, Antwerpen, 1952, p. 177.

⁶⁰ Eds., *8 eeuwen Gentse ziekenhuizen*, Catalogus van de tentoonstelling van 13 feb. - 3 maart 1993, Museum A. Van der Haeghen, UZ, 1993, p. 43.

VROUW EN RUIMTE

tewerkgesteld, zich binnen de bidplaats dienden te gedragen, werd, zij het minder gedetailleerd dan in de kloosterregels, in de reglementen voor het Wenemaerhospitaal beschreven⁶¹. Zo mocht "... *in den bede huse [...] niemant yet doen zonder daert toe ghemaect es, [...] ende en wilt niet singhen sonder dat ghij ghelesen hebt datmen singhen sal*"⁶².

Een laatste voorbeeld toont duidelijk aan hoe men in het hospitaal van Sint-Jan en Sint-Pauwel belang hechtte aan het uitzicht vanuit bepaalde vertrekken. In een rekening van 12 maart 1555 wensten de voogden van het hospitaal de cijns op een stuk grond rechtover de kapel, tussen de Elisabethgracht en de straat, eigendom van het Sint-Elisabethbegijnhof, verder te betalen, opdat niemand anders het zou kunnen bebouwen. De reden daartoe lag in het feit "... *dat de zelve erfve [...] rechte over de duere ende inganck vanden voornomden godshuuse licht ende datmen van daer ziet duer de cappelle inden ghemeenen vloer vanden godshuuse daer de provenghierigghen daghelicx gaen staen ende zitten ende spinnen...*"⁶³. Rekening houdend met de wens van de hospitaalvoogden om in 1555 de cijns verder te betalen, mag hieruit worden afgeleid dat men reeds in de late middeleeuwen van in de kapel uitzag op de werkkamer van de proveniersters. Iets dergelijks zou binnen een slotklooster natuurlijk ondenkbaar zijn, daar alle vensters en ramen, die een enigszins "aangenaam" uitzicht verschaften, geblindeerd waren.

2.5. Dormter of slaapzaal

In verscheidene bronnen werd de dormter net als de andere gemeenschappelijke plaatsen in een apart hoofdstuk of kapittel behandeld. De manier waarop de zusters zich binnen hun cel dienden te gedragen, werd reeds in een copie van de oorspronkelijke regel van 1263 voor de Rijke Claren, de oudste bron die voor dit onderdeel werd geraadpleegd, geïncorporeerd.

Alle zusters die gezond waren, lagen in een gemeenschappelijke slaapzaal, met inbegrip van de abdis. Zij lagen gekleed en omgord op hun bedden, die van elkaar waren gescheiden⁶⁴. Het bed van de abdis stond in de slaapzaal op een welbepaalde plaats, van waaruit zij een overzicht had over de bedden van alle zusters⁶⁵.

⁶¹ SAG, *Fonds Wenemaer*, reeks LXIX, nrs. 4 en 5, Reglementen, 1597.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ BETHUNE, VAN WERVEKE, A., *Het godshuis van Sint-Jan en Sint-Pauwel te Gent, bijgenaamd de Leugemeete*, Gent, 1902, p. 137.

⁶⁴ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuws afschrift van de regel van 1263, Cap. 5. "*Omnes sorores sanae, tam abbatissa quam aliae, vestitae et cinctae iaceant in communi dormitorio, et quaelibet per se lectum habeat ab invicem separatum.*"

⁶⁵ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. "*Lectus tamen abbatissae in tali loco dormitorii disponatur, quod inde ceteros dormitorii lectos sine obstaculo, si commode fieri poterit, valeat intueri.*"

ELS DE PAERMENTIER

In een latere verklaring van dit capittel wordt gesteld dat "... *alle religieusen sullen liggen in eenen gemeenen dormtere alwaer de kamers ofte cellen gesepareert sullen sijn*"⁶⁶. Wat verder uit deze verklaring blijkt dat 's nachts alle celdeuren gesloten werden, en dat de sleutel alleen door de abdis op haar kamer werd bewaard. Dit zou kunnen impliceren, in tegenstelling tot wat in de oorspronkelijke regel werd bepaald, dat de abdis een eigen kamer of cel bezat. Een mogelijke oplossing zou kunnen liggen in de interpretatie dat alle bedden binnen de slaapzaal van elkaar werden gescheiden door middel van schutsels of wanden, elk voorzien van een deur met slot, en dat zij daardoor met de term "cel" of "kamer" werden aangeduid. Het blijft dan natuurlijk onduidelijk hoe de abdis een globaal overzicht kon houden over al deze bedden of cellen.

In de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters (Sint-Agnetenpriorij en het klooster van Galilea) kan een gelijkaardige constructie in de slaapzaal worden vastgesteld⁶⁷. Alle gezonde religieuzen, dus ook de abdis, sliepen in de slaapzaal in een cel of *chambrette*. De ingang van de cel werd er echter niet zoals bij de Rijke Claren afgesloten door een deur met slot, maar door een laken ter breedte van het bed⁶⁸. Aan niemand was het toegestaan de cel of kamer van iemand anders te betreden, met uitzondering van de abdis⁶⁹. De religieuzen dienden in hun cel te blijven in de periode tussen de Completen en de Priemen. Enkel om de Metten bij te wonen, om naar het toilet te gaan en om zich te warmen aan de haard was het geoorloofd de slaapzaal te verlaten⁷⁰. In de nabespreking van de bronnen van de Windesheimse kloosters bevestigt Van Dijk dat in de vrouwenkloosters de slaapzaal steeds op de bovenverdieping werd ingericht⁷¹, terwijl de inrichting van de dormter in de mannenkloosters zowel op de bovenverdieping als op het gelijkvloers kon zijn⁷². Voor de overige Gentse kloosters zijn hierover geen concrete gegevens beschikbaar.

⁶⁶ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. Verklaring van capittel 5, wrsch. 17de eeuw.

⁶⁷ VAN DIJK, R.Th.M., *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559*, pp. 807-808.

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 807-808. "*In anteriori parte circa latitudinem lecti fieri potest et ante residuum pannus dependeat.*"

⁶⁹ Deze bepaling komt eveneens voor in de statuten voor de Gentse reguliere kanunnikessen van Augustinus. RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 38. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 37, p. 161. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 30, p. 32.

⁷⁰ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 807-808. "*A completorio usque ad primas nusquam sine licencia extra dormitorium divertant, nisi pro necessitate nature et ad ecclesiam pro divino officio peragendo sive ad calefaciendum.*"

⁷¹ Dit kan worden bevestigd voor de priorij van Sint-Agnes (reg. kan. Aug.), die was aangesloten bij de Congregatie van Windesheim. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 30, p. 32.

⁷² VAN DIJK, *Op. Cit.*, p. 451. Voor de abdij van de Bijloke (Cist.) werd een aanwijzing gevonden waaruit bleek dat de dormter zich waarschijnlijk op de benedenverdieping bevond. VAN LOKEREN, *Op. Cit.*, p. 22. "*... les cellules, qui se trouvaient au-dessus du cloître ...*".

VROUW EN RUIMTE

Uit de *Rituel* (1715) voor de Cisterciënzerzusters kan worden opgemaakt dat de cellen van de religieuzen vooraan van een deur voorzien waren, aangezien een gedetailleerde beschrijving wordt gegeven van de celdeur, die van een klein vierkant raampje was voorzien, dat kon gesloten worden door een schuifplankje. Door dit raampje kon de abdis observeren wat de religieuzen in hun kamer aan het doen waren. Bovendien was het de kloosterlingen verboden hun deur te sluiten, omdat de abdis op om het even welk moment, hetzij overdag, hetzij 's nachts, de cel kon binnenkomen⁷³.

Het was gebruikelijk dat de oversten de cellen van de religieuzen bezochten. De 15de-eeuwse statuten der Arme Claren bijvoorbeeld schetsen hoe "... *tusschen zeven en acht uren de Vicairesse met eene andere Zuster vergezelschapt, alle de bedden van de slaepplaats ootmoediglyck en godvruchtiglyck [zal] bezoeken, op dezelve gewyd water werpende, [...] opdat zy te beter met God mogen bezig zyn ...*"⁷⁴. De statuten voor de reguliere kanunnikessen van Augustinus komen in grote lijnen overeen met wat in de regel voor de Rijke Claren wordt voorgeschreven⁷⁵. Over het bezoek van de abdis melden de statuten dat "... *de Abdesse alle nachte den dormter sal doen sluyten, ter selver ure, ende dicwils sien ofte doen sien, oft yder op haere celle is ...*"⁷⁶.

Zowel in de statuten voor Groenenbriel als in de ordonnanties voor de Rijke Claren werd het uur waarop de religieuzen zich naar de dormter dienden te begeven expliciet vermeld. Zo werd voor de reguliere kanunnikessen voorgeschreven dat zij "... *ten acht uren sullen [...] maecken in haer ruste te sijn, naer welcken tijt de abdesse nimant en sal licht laeten hebben*"⁷⁷. In de ordonnanties voor de Rijke Claren wordt dit meer genuanceerd. "*On ordonne pareillement que dortoir soit tousiours ferme a huict heures du soir, et pour les dimanches et festes a sept et demie...*"⁷⁸. De overige bronnen verschaffen ons daarover geen informatie.

De broeders en zusters van het gemene leven waren niet gebonden aan een clausuur en genoten dus een relatief grotere vrijheid dan slotzusters. Toch blijkt uit een bron voor het Wenemaerhospitaal dat de zusters, net als de regulieren, in

⁷³ AB, *Rituel François ...*, 1715, Chap. 11, p. 155.

⁷⁴ AA, *Den eersten regel der religieuzen van de heylige Clara, met de statuten der hervorming van de heylige Coleta*, Vertaling 1837, Kap. 11, p. 71.

⁷⁵ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 38. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 37, p. 164.

⁷⁶ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 38.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Ordonnances et constitutions des Clarisses Urbanistes, s.d. (wrsch. 16de-17de eeuw).

ELS DE PAERMENTIER

een gemeenschappelijke dormter slapen, in bedden die door wanden van elkaar gescheiden waren⁷⁹. Van controle op de cellen door de "meesteres" wordt niet gesproken. Waarschijnlijk zal dit dan ook in mindere mate dan in slotkloosters het geval zijn geweest.

V. Sociale Ruimte : bewegingsvrijheid en omgang met familie en vreemdelingen

De plicht tot navolging van de strenge clausuurbepalingen die vanaf de middeleeuwen zo eigen was aan de regulieren en aan de vrouwelijke religieuzen in het bijzonder, oefende niet alleen invloed uit op de architectuur van de kloostercomplexen. De sociale ruimte of bewegingsvrijheid werd flink aan banden gelegd. Allerhande nauw omschreven beperkingen betreffende het omgaan met vreemdelingen, het ontvangen van bezoek en het verlaten van het slot in uitzonderlijke omstandigheden, vormen hier slechts enkele voorbeelden van. In het hiernavolgende onderdeel zal gepoogd worden na te gaan in hoeverre deze bepalingen in de late middeleeuwen invloed uitoefenden op het leven van deze religieuzen en of er omstandigheden waren waarin deze richtlijnen in mindere mate golden of "verzacht werden" .

1. Sociale Hiërarchie

Bepalingen in verband met het respect dat door "minderen" voor "meerderen" moest worden opgebracht, kwamen regelmatig voor in de geraadpleegde normatieve bronnen, doch hun aanwezigheid was iets meer uitgesproken in de gewoonten, gebruiken en "gedragcodes" dan dat dit het geval was in de meer officiële regels en statuten. De 17de-eeuwse *Rituel François* voor de Cisterciënzerzusters vormt hier het meest treffende voorbeeld van. Hoewel deze informatie stamt uit de 18de eeuw, schetst ze niettemin een duidelijk beeld van wat het begrip "sociale hiërarchie" inhoudt.

Vooreerst werd de verheven positie van de abdis of priorin duidelijk in de manier waarop kloostelingen de kerk betraden. Aan geen enkele religieuze was het toegestaan te wandelen in de middengang van de kerk, "...*si ce n'est l'Abesse ou la Superieure...*"⁸⁰. De kloosterlingen dienden een buiging te maken voor de abdis wanneer zij haar buiten de kerk, in de kloostergangen ontmoetten. Wanneer religieuzen elkaar tegenkwamen, "... *elles se salueront mutuellement en passent*"⁸¹. Gedurende de werktijden, na de Completen, op de dormter, in de

⁷⁹ RAG, *Fonds Gent*, 164, 17de eeuwse copie van een ordonnantie- en fondatieakte van 1352. "... *ende de susteren sullen moeten ligghen en gescheeden op eenen dormtere...*"

⁸⁰ AB, *Rituel François pour les Religieuses de l'Ordre de Cisteaux*, Paris, 1715, pp. 13-14.

VROUW EN RUIMTE

refter of in de kerk waren de vrouwelijke religieuzen niet verplicht te knielen voor elkaar, doch wel voor de abdis wanneer die zich in de richting van de religieuzen begaf. Morlion, die zijn informatie over de reguliere kanunnikessen van Sint-Agnes in hoofdzaak haalde uit de 15de-eeuwse kroniek van het desbetreffende klooster, vat de macht van de abdis summier samen door te stellen dat religieuzen tegenover de overste van het klooster zichzelf en hun eigen overtuigingen dienden weg te cijferen⁸². Uit verschillende hiernavolgende voorbeelden zal blijken dat dit grotendeels klopt. Toch stipt Persoons aan dat de prioeres of abdis, hoewel de kloosterlingen enorm veel eerbied voor haar dienden op te brengen, net als de andere religieuzen gekleed was en met hen het gewone kloostereten at en de getijden bijwoonde⁸³. In de 19de-eeuwse vertaling van de oorspronkelijke regel van 1253 voor de Arme Claren kan in verband met de sociale status van de abdis nog worden aangehaald dat zij "... *in alles het Gemeente zal volgen : in de Kerk, Slaeplaets, refster, Ziekhuys en in de kleederen; hare Vicaresse is verpligt het zelfde te doen*"⁸⁴. De sociale positie van de abdis tussen de overige religieuze vrouwen kon dus verschillen van situatie tot situatie. Uit voorbeelden blijkt dat zij in theorie en op materieel vlak⁸⁵ eerder werd gelijk gesteld aan de andere religieuzen, doch *de facto* scheen zij alle ("sociale") macht naar zich toe te trekken en dwong zij respect af van de andere religieuzen.

De macht van de abdis of de priorin blijkt tevens uit het feit dat zij het was die teken gaf tot het beginnen of eindigen van het Officie, of toelating gaf aan een religieuze die om een of andere reden de kerkelijke dienst vroeger wenste te verlaten⁸⁶. Pas na het Officie mochten alle kloosterlingen het koor verlaten, met

⁸¹ *Ibidem.*

⁸² MORLION, C., De onuitgegeven kloosterkroniek van het Sint-Agneeconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving bij de vrouwelijke Moderne Devoten, *Ons Geestelijk Erf*, 56, 1982, p. 350.

⁸³ PERSOONS, E., Het dagelijks leven in de Windesheimse vrouwenkloosters, *Spiegel Historiae*, 15, 1980, p. 346. Deze bepaling was op dezelfde wijze opgenomen in de 15de eeuwse algemene statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus. ABG, GB 11/55, *Statuten van de kanunnikessen van de orde van Sint-Augustinus*, 15de eeuw.

⁸⁴ AA, *Den Eersten Regel der Religieuzen van de Heylige Clara...*, Vertaling 1837, Kap. 4, p. 9.

⁸⁵ Vooral voor wat betreft de maaltijden en de kledij.

⁸⁶ AB, *Rituel...*, 1715, pp. 43-44. "... *et elle (= de abdis) accorde sa permission en faisant un signe de la main, ou inclinant un peu la tête.*" Dit kan eveneens voor de Gentse reguliere kanunnikessen worden aangetoond. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, cap. 5, p. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 9, p. 12. Uit bijna alle regels en statuten voor de Gentse religieuze vrouwengemeenschappen bleek dat de abdis of priorin ook het teken gaf tot het beginnen en beëindigen van de maaltijden.

⁸⁷ AB, *Rituel...*, 1715, p. 44.

dien verstande dat "... *les anciennes sortant les premières*"⁸⁷. Het is echter niet duidelijk of met "anciennes" de oudsten in leeftijd of de oudsten in rang, i.e. het tijdstip waarop men was ingetreden, bedoelde. Mocht het hier inderdaad gaan om een verschil in leeftijd, dan kan eerder worden gesproken van een "leeftijdshiërarchie" dan van een "ranghiërarchie"⁸⁸.

In de refter schijnen dan weer meer ranghiërarchieën van kracht te zijn geweest. Uit respect voor de abdis dienden de kloosterlingen bij het binnen komen van de eetruimte te knielen in de richting van de hoofdtafel, waaraan de abdis gezeten was⁸⁹. Zij bleven in die houding totdat de abdis had plaatsgenomen aan tafel. Verder werd in de 18de-eeuwse *Rituel* voorgeschreven dat "... *les Inférieures ne s'asseoient pas, qu'à proportion que celles qui les précédent, se soient placées*"⁹⁰. De hiërarchie in leeftijd, die naast de ranghiërarchie in de refter eveneens nauwgezet werd toegepast, wordt duidelijk bij het bedienen van de kloosterlingen. De *Rituel* beschrijft dat ingeval er twee religieuzen instonden voor de bediening aan de tafel waaraan de abdis zat, de oudste in leeftijd de abdis zelf bediende, terwijl de bediening van de overige kloosterlingen die aan dezelfde tafel waren gezeten⁹¹ werd overgelaten aan de jongere zuster die eveneens met de bediening was belast⁹².

Voor de Gentse caritatieve instellingen werd nagenoeg geen enkele aanwijzing gevonden betreffende een of andere vorm van sociale hiërarchie. Uit de klachtenlijst van de zieke poorters uit het Rijke Gasthuis ten jare 1349 blijkt alleen dat de broeders en zusters van het gemene leven verscheidene knechten ter hunner beschikking hadden⁹³.

⁸⁸ Bij de mannelijke navolgingen van de regel van Benedictus schijnt vooral de ranghiërarchie van belang te zijn geweest. De rang die men na zijn intrede had bekomen bepaalde de volgorde waarin zij te communie gingen, het tijdstip waarop zij hun psalmen aanvatten en hun plaats in het koor. SCHMITZ, P., *Regula Sancti Benedicti et Regula Monachorum*, Namen, 1945, Cap. 63, pp. 88-89. "*Ergo secundum ordines quos constituerit vel quos habuerint ipsi fratres, sic accedant [...] ad communionem, ad psalmum imponendum, in choro standum.*" De hiërarchie in leeftijd hield voornamelijk in dat de jongeren respect en eerbied voor de ouderen dienden op te brengen, maar dat omgekeerd ook gold dat de jongeren de ouderen evenzeer dierbaar moesten zijn. SCHMITZ, *Idem*. "*Iuniores igitur priores suos honorent; priores minores suos diligant.*"

⁸⁹ AB, *Rituel...*, 1715, p. 132.

⁹⁰ AB, *Rituel...*, 1715, pp. 132-133. Wie precies wordt bedoeld met "inférieures", in tegenstelling tot de "supérieures", wordt nergens nader omschreven. Waarschijnlijk omvatten de "inférieures" de novicen en de kloosterlingen die nog niet zolang waren ingetreden, en werd met "qui les précédent" de religieuzen bedoeld die een hogere plaats in rang bekleedden, of gewoon ouder waren.

⁹¹ Aan de tafel van de abdis gold nog een andere leeftijdshiërarchie, die met name inhield dat "... *les plus anciennes sont les plus proches de la Supérieure.*" AB, *Rituel...*, 1715, p. 139.

⁹² *Ibidem*, p. 134.

⁹³ WILLEMS, J.F., Klagten der zieke poorters in het Gasthuis te Gent, Ten Jare 1349, *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 7, 1843, p. 89.

2. Uitgaan

De bepalingen betreffende het "uitgaan" werden in de meeste bronnen op een opvallend gedetailleerde manier weergegeven. Vaak werd dan ook tot in de puntjes geregeld onder welke omstandigheden de kloosterlingen het slot mochten verlaten. Er kan vrijwel met zekerheid worden gesteld dat de strenge voorschriften omtrent het uitgaan ook in de late middeleeuwen werden nagevolgd, temeer omdat zij in de 13de-eeuwse regel voor de Rijke Claren en in de 15de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus reeds uitvoerig beschreven staan in het hoofdstuk over het slot.

De Rijke Claren bijvoorbeeld waren slechts gemachtigd het slot te verlaten wanneer zij door "... *eenige peryckeuse en onvermijdelicke nootsaeckelyckheit...*" daartoe werden gedwongen. Dergelijke gevaarlijke en onvermijdelijke omstandigheden konden zowel een uitslaande brand als een onverwachte inval van de vijand betekenen. Voorwaarde was dat de kloosterlingen hierdoor niet meer de gelegenheid zouden krijgen zich naar de overste of abdis te begeven om toelating te vragen om het slot te verlaten⁹⁴. Het verlaten van het slot naar een andere geschikte plaats diende in groep te gebeuren, er rekening mee houdend dat "... *clausae morentur (= onderhouden)*"⁹⁵. Wanneer Rijke Claren naast deze uitzonderlijke omstandigheden het slot wensten te verlaten, hadden zij daarvoor de toelating nodig van de kardinaal van Rome, die door de Heilige Stoel was aangesteld om de religieuze gemeenschap te superviseren en te besturen⁹⁶.

Dat niet alleen het verlaten van het slot, maar ook de omgeving rond het slot kon bijdragen tot een verslapping van de aandacht voor de religieuze plichten, blijkt uit het voorgebod dat in 1530 door de Gentse schepenen werd uitgevaardigd met de bedoeling de "slecht befaamde huizen" in de buurt van het klooster van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) af te schaffen of de dienaressen ervan te vermanen en aan te sporen zich te verplaatsen, omdat zij een niet geringe misleiding

⁹⁴ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuwse copie van de Regel van 18 okt. 1263, Cap. 2. "... *clausae manere firmiter teneantur, [...] nisi forsitan quod absit supervenire inevitabilis et periculosa necessitas, sicut exustionis ignis, vel incursus hostilis, seu alicuius huiusmodi, que dilationem nullo modo caperent, ad egrediendi licentiam postulandi.*" ABG, GB11/55, *Statuten van de kanunnikessen in de orde van Sint-Augustinus*, 15de eeuw, Cap. 18.

⁹⁵ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. Deze bepalingen zijn ongeveer gelijklopend met die voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus. COENEGRACHT, P., *Op. Cit.*, p. 364. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 158. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37.

⁹⁶ RAG, *Fonds rijke Claren*, Idem. "... *nisi forte de mandato aut autoritate cardinalis Romanae ecclesiae, cui a sede apostolica generaliter fuerit iste ordo commissus, ...*"

ELS DE PAERMENTIER

vormden voor de kanunnikessen van Groenenbriel. Een uittreksel uit het voorgebod mag dit illustreren : *“Ende omme dat den dienst Godts, die men bij daghe ende bij nachte doet binnen dyveersche cloesters [...] staende ten Groenen Briele en de daer omtrent, grootelics verachtert wert by den ongheregheldheden, beroerte ende onghestadichede daghelicx ghebuerende byden heerbeerghen, bordeelen ende lichten levene van de personen aldaer wonende, [...] so ghebieden van heere ende wet wegghen, dat allen den ghuene van lichten levene ende hemlieden daer mede gheneerende, tsijn vrouwen, weerddinnen, lichte meysins oft hooftvrouwen, rumen, vertrecken ende verhuussen in den selven Groenen Briele ende daer ontrent, tusschen dit ende Pallemsondach, ende also verre als sy tselve licht leven willen blijven contynuweerne, gaen wonen Over Schelde daer van hauts toe gheordyneert”*⁹⁷.

In het 17de-eeuwse afschrift van de algemene instructies aangaande het kloosterleven werd zowel voor de vrouwelijke als voor de mannelijke religieuzen, die gebonden waren aan het slot, voorgeschreven dat *“... ghesondight werdt van religieusen in het uitgaen oft om de vrienden te besien, oft om eenich spectakel t'aenschouwen, oft om de stadt ende de straeten herrewaert ende derrewaert t'overloopen, ende in veele ijdele ende onsalighe tsamensprekinge met de broeders...”*⁹⁸.

Straffen voor religieuzen die het klooster zonder toestemming hadden verlaten, waren niet minder mals voor de Cisterciënzerzusters dan voor de Rijke Claren. De abdis besliste immers in samenspraak met de biechtvader van het klooster om de religieuze bij haar terugkeer in het klooster te *“... garder sûrement dans une chambre fermée et en silence, jusqu'à ce qu'elle ait eu ordre du Supérieur majeur de la faire absoudre de l'Excommunication qu'elle a encourüe”*⁹⁹.

In tegenstelling tot de eerder schaarse informatie die in de bronnen en literatuur van de Gentse caritatieve instellingen over bepaalde vormen van sociale hiërarchie werd gegeven, lijken er meer gegevens beschikbaar te zijn rond de voorschriften in verband met het verlaten van de instelling.

Met uitzondering van diegenen die van de meesteres een speciale toestemming hadden verkregen, mochten de broeders en zusters van het Sint-Janshospitaal slechts één maal per week buiten de instelling overnachten. Zusters die zich naar de nabijgelegen Sint-Jacobskerk begaven, dienden minstens met twee te zijn¹⁰⁰. De richtlijnen in verband met het “vergezeld uitgaan” voor de religieuzen van het

⁹⁷ VAN DER HAEGHEN, V., *Het klooster ten Walle en de abdij van den Groenen Briel*, Gent, 1888, nr. 179, Voorgebod van de schepenen betreffende slecht befaamde huizen in de buurt van den Groenenbriel, 1 april 1530.

⁹⁸ RAG, *Instructies van Oct. Frang. Mirtter, apost. nuntius in Duitsland, aangaande het kloosterleven*, Afschrift 17de eeuw, Origineel onbekend, Cap. 96.

⁹⁹ AB, *Rituel...*, Chap. 6, p. 380.

VROUW EN RUIMTE

Wenemaerhospitaal luidden als volgt: "...sij en sullen niet gaen [...] waer waert dat noot es te gane, min (= minstens) twee of dan drie ende die ghene die noot heeft yewerincs te gaene, di en sal niet gaen metten ghenen die si willen sal, maer metten ghene daerse die prostinne mede ghebieden sal te gane..."¹⁰¹. De extra informatie die ons hierbij wordt verschaft houdt in dat het voor de religieuzen van het Wenemaerhospitaal de overste was die besloot door wie zij vergezeld zouden worden. Nergens wordt vermeld of dit alleen voor de zusters of zowel voor de broeders als voor de zusters gold.

Voorts waren zowel de broeders als de zusters verplicht aan de meesteres de reden en de bestemming van hun "reis" te melden¹⁰². Net zoals dit het geval was bij de slotzusters, deinsde men er bij de broeders en zusters van het gemene leven evenmin voor terug om overtreders van de regels betreffende het uitgaan te bestraffen. "Ende voert waren sij van huus viertiennacht so souden sij verbueren haer broet ende haer suvelsghelt van al so langhe tijts als sij buten huus waren..."¹⁰³.

Aangezien het Sint-Janshospitaal gedurende de 15de eeuw werd gekarakteriseerd door een ernstig verslappende regeltucht, gingen de vicaris-generaal van de bisschop van Doornik én de officiaal in 1517 over tot het afkondigen van een bevelschrift, waarin werd gestipuleerd dat voortaan niemand van de broeders of zusters was gemachtigd de instelling binnen te komen of te verlaten voor of na de vastgestelde uren¹⁰⁴. Bovendien mocht niemand voortaan het hospitaal nog verlaten zonder toelating van de meesteres¹⁰⁵. Een ordonnantie van 1568

¹⁰⁰ DE POTTER, F., *Op. Cit.*, p. 150. Algemeen werd in de ordonnantie van 1404 enkel voor de zusters van het Sint-Janshospitaal bepaald dat "... ne gheene sustre buten huus gaen en sal, en sal sijn bi den horlove van der meesterigghe ende met eere ghesellinne..." Naar alle waarschijnlijkheid zullen hier vooral de veiligheid en de mogelijkheid tot controle op de vrouwelijke religieuzen een bepalende rol hebben gespeeld. SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 april 1404.

¹⁰¹ SAG, *Wenemaerhospitaal*, Reeks LXIX, nrs. 4 en 5, Regel 1597.

¹⁰² SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 april 1404. "... so wie die huter poert in pelgerinaegen gaen wille ofte met sinen vrient die es sculdich te commene tote der meesterigghe ende gheven haer te kennene waer dat sij wesen willen ende bidden haer om den orlof..."

¹⁰³ SAG, *Idem*, Ordonnantie 10 april 1404.

¹⁰⁴ In een ordonnantie van 24 febr. 1547 werden de uren waarop men ten laatste terug diende te zijn in het hospitaal vastgesteld "... van Bamesse tot vastenavondt [...] ten zeven uren, ende van vastenavondt tot Bamesse ten neghen uren, ten waere dat sij tot langheren tijdt consent hadden." SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 24 febr. 1547.

¹⁰⁵ DE POTTER, F., *Op. Cit.*, pp. 153-155. Mag hieruit worden afgeleid dat het tijdens de late middeleeuwen voor de broeders en zusters niet verplicht was om een toelating om de instelling te mogen verlaten te bekomen? Gezien de zedeloosheid die in de 15de eeuw in het hospitaal heerste, lijkt dit waarschijnlijk wel het geval te zijn geweest. Walters stelt dat niet alle Gentse religieuzen die actief waren in de hospitaalsector de

ELS DE PAERMENTIER

bewijst dat de strengere 16de- eeuwse bepalingen om de kloosterontucht van de 15de eeuw tegen te gaan bleven gelden of zelfs werden verstrakt. Zo werd bijvoorbeeld voor de broeders en zusters van het Sint-Janshospitaal opnieuw bepaald dat "... *es gheordonneert dat nyemandt binnen de bijvanghe vande voorseyden hospitale wonende, tsij suster, broeder of provengiersterigghe en sal vermoghen buyten den selven bijvanghe te gane dan met consente van de overste...*"¹⁰⁶.

3. Bezoekregeling en contact met mannen

Wanneer rekening wordt gehouden met het strenge slotleven dat aan de regulieren werd opgelegd, is het begrijpelijk dat niet alleen het uitgaan, maar ook het daarmee gepaard gaand ontvangen van bezoekers zoveel mogelijk werd beperkt. Het valt op hoe in de verschillende regels, reglementen en statuten steeds dezelfde personen worden vermeld die, omwille van hun functie of hun religieuze rang, gemachtigd waren het slot te betreden, doch alleen wanneer zij daar een grondige reden toe hadden. Toch wordt hier en daar blijk gegeven van een versoepeling van de bezoeksregeling wat ouders en familieleden betrof.

Wanneer de concrete situatie van de Gentse vrouwelijke religieuzen wordt onderzocht, blijkt dat er veel gemeenschappelijke kenmerken tussen de geestelijke gemeenschappen onderling in verband met het ontvangen van familieleden en kennissen konden worden geconstateerd. Zo werd in 1401 door paus Bonifatius IX een bulle uitgevaardigd, waardoor het voor de kanunnikessen van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) geoorloofd werd in tijden van nood hun ouders en bloedverwanten te bezoeken¹⁰⁷. Deze bepalingen waren eveneens van toepassing op de Rijke Claren, doch bij hen scheen een grotere nadruk te liggen op het feit dat familieleden, om het slot te mogen betreden, over een toelating dienden te beschikken. Het moest om een dringende situatie gaan¹⁰⁸. In de statuten voor

instelling zonder toelating konden verlaten. Hij toont bijvoorbeeld aan dat het geen enkele Cisterciënzerzuster van de Bijloke in de middeleeuwen geoorloofd was na haar professie het klooster/hospitaal te verlaten, tenzij zij hiervoor de uitdrukkelijke toestemming van de abdis had verkregen. WALTERS, J., *De Zusters Cistercianen der Bijloke en der Toevlucht van Maria te Gent. Geschiedkundig Overzicht*, Gent, 1924, p. 4.

¹⁰⁶ SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 okt. 1568.

¹⁰⁷ VAN DER HAEGHEN, V., *Het klooster Ten Walle en de abdij van Groenenbriel*, Gent, 1888, nr. 113, Bulle 9 nov. 1401. "... *quotienscumque parentes et consanguineos tempore infirmitatis huiusmodi visitare, [...] dummodo rationabilis causa subsistat...*"

¹⁰⁸ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regels, Reglementen en gebruiken in voege in het klooster, [1263]-1700, Cap. 4, Art. 1. "*De Heylicheyt der beloften van het slot en wort alleen niet gesconden als de Religieusen uyt gaen, maer oock als wanneer sonder Recht sonder oorelof, en buyten noot de vremde daer binnencommen...*" Wanneer van deze situatie werd afgeweken, werd niet alleen de persoon die binnenkwam, maar ook de religieuze die de toegang tot het slot had verschaft, bestraft met excommunicatie. Er kan

VROUW EN RUIMTE

de Arme Claren werd niet gesproken van een toelating vanwege de abdis, maar veeleer van een "... oorlof van onzen H. Vader den Paus of van de Heer Cardinael beschermervan het Order,..."¹⁰⁹ wanneer bijvoorbeeld iemand van de familie of een kennis in het binnenste gedeelte van het klooster wenste te komen. Biechtvaders, geneesheren en andere hierna vernoemde personen vormden een uitzondering op deze regel.

De enige personen die zonder meer het slot der Rijke Claren mochten betreden waren "... den cherugin, den docteur, de weercklieden ende andere...", doch "... men sal sich nauwkeurigh schicken in hunne binnen laetinge in het slot..."¹¹⁰. De 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus verschaften ons hierover meer gedetailleerde informatie. Naast de bovenvermelde personen¹¹¹ werd de toegang tot het slot bovendien nog verleend aan de bisschop of de visitator¹¹² en de biechtvader¹¹³. De kapelaan, die in sommige

niet met zekerheid worden bevestigd dat deze voorschriften ook voor de late middeleeuwen golden, daar op dezelfde pagina van het manuscript gewag wordt gemaakt van het Concilie van Trente. De bepalingen golden dus waarschijnlijk vanaf de tweede helft van de 16de eeuw.

¹⁰⁹ AA, *Statuten uitgevaardigd n.a.v. de hervorming van de H. Coleta rond 1434, aangevuld met bepalingen van 1638*, vertaling 1837, Kap.15, p. 48. In het klooster van de kanunnikessen van Sint-Barbara was een bezoek binnen het slot enkel toegestaan mits toelating van de bisschop. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 156.

¹¹⁰ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem, Art. 3. Wie met "andere" wordt bedoeld valt niet uit de context af te leiden. Waarschijnlijk worden hier ook werklieden mee bedoeld.

¹¹¹ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 2 dec. 1623, Cap. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, pp. 158-160. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37. Onder de werklieden werden in de statuten voor de kanunnikessen van Groenenbriel de "...hoveniers, aerbeyders, wagnaers, ende andere welcker hulpe het clooster van noode heeft..." gerekend. Bij de Arme Claren ging men zelfs zo ver dat "... de Abdisse zich wel zal wachten van het werk, dat van de Zusters zelve kan gedaen worden, door persoonen van buyten te laten doen". AA, *Statuten uitgevaardigd naar aanleiding van de hervorming van de H. Coleta rond 1434, aangevuld met bepalingen van 1638*, Vertaling 1837, Kap. 15, pp. 48-49.

¹¹² RAG, *Fonds Groenenbriel*, Idem, Cap. 36. De bisschop en de visitator dienden wel "... vergeselschap te sijnde met ghemanierde ende treffelycke geestelycke persoonen..."

¹¹³ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Idem, Cap. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, pp. 158-160. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37. Biechten binnen het slot was enkel mogelijk voor de religieuzen die niet in staat waren hun bed te verlaten. Wanneer de biechtvader het slot betrad, "... sullen een oft twee hem vergeselschappen tot aen de camer [van de zieke] om biecht te hooren, ende met open deuren hem alijts int gesicht hebben, verwachten tot sijn vertreck." De biechtvader mocht zich dus nooit alleen begeven naar de kamer van de zieke religieuze.

ELS DE PAERMENTIER

religieuze gemeenschappen instond voor het afnemen van de biecht, voor het uitreiken van de communie en het toedienen van het laatste sacrament, en van wie eveneens vermelding wordt gemaakt in de 19de-eeuwse vertaling van de oorspronkelijke regel voor de Arme Claren, mocht enkel het slot betreden wanneer hij vergezeld was, “... en er binnen zynde, dat zy in eene openbare plaets wezen, alwaer zy elkanderen kunnen zien en van andere gezien worden”¹¹⁴. Steeds diende men er echter nauwgezet op te letten dat de personen die het slot binnenkwamen “... moeten geleet (= begeleid) wesen, van twee oft drye religieusen tot die plaetse daer sij te doen hebben, ende niet elders”¹¹⁵.

Bezoek ontvangen omvatte niet alleen het zien van ouders, familieleden of kennissen, maar betekende tevens dat de religieuzen ook onderling met elkaar contact konden hebben. Dit onderling contact diende wel steeds in het openbaar plaats te vinden. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus wordt immers duidelijk gestipuleerd dat “... ten genen tijden en sal toegelaten worden dat de religieusen op malcanders cellen gaen om te spreken, veel min om bij malcanderen te slapen op arbitrare correctie...”¹¹⁶. Met uitzondering van de abdis, die op elk mogelijk moment de cellen van de religieuzen kon controleren, was het de kloosterlingen dus niet toegestaan een bezoekje op elkaars cel te brengen.

De bezoekregeling voor de broeders en zusters van het gemene leven bleek niet minder streng te zijn opgesteld dan de voorafgaande bepalingen die golden voor de slotzusters. In de ordonnantie van 1568 werd bepaald dat het Sint-Janshospitaal volledig kon worden gesloten en dat de poortierster “... nyemandt en sal laten uutgaen noch ooc vremdelinghen innecommen, dan hebbende consent van der voorseyder meesterighe”¹¹⁷. In dit opzicht valt het binnenlaten van vreemdelingen in het gedeelte van het Sint-Janshospitaal waar de broeders en zusters verbleven dus in zekere mate te vergelijken met de manier waarop dit bij de reguliere slotzusters gebeurde.

Daar waar in het Sint-Janshospitaal de vrouwelijke religieuzen slechts voor hoogstnodige zaken of in dringende situaties contact met mannen mochten hebben, schijnt dit in veel mindere mate het geval te zijn geweest voor de zusters

¹¹⁴ AA, *Den eersten Regel...., met de Statuten der Hervorming...*, Vertaling 1837, Kap. 12.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 38.

¹¹⁷ SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 okt. 1568 (copie). *Idem*, Ordonnantie 24 febr. 1547. Deze bepalingen waren niet anders voor kennissen of vrienden die in een andere stad woonden en dus een hele reis achter de boeg hadden. Een volgend citaat kan dit illustreren: “Oock inden ghevalle den susteren eenich vriendt buyten der stede woonende quaeme visiteren, den zulcken sullen sij vermoghen vier te doen makene ter bequaemer plaetsen, hebbende consent van huerlieder meesterighe ende andersins niet...”.

VROUW EN RUIMTE

van het Wenemaerhospitaal. In de regel die aan het eind van de 16de eeuw werd uitgevaardigd wordt immers letterlijk vermeld "... *nochtan en wert u niet verboden mannen te siene als ghij yewerincx gaet...*"¹¹⁸. Contact met mannen was dus toegestaan wanneer men uitging, zolang men zich maar niet liet bekoren en overging tot onkuisheid, want "... *dats groote sonde*"¹¹⁹.

In het Rijke Gasthuis tenslotte leefden de mannen en vrouwen dan weer volledig gescheiden van elkaar¹²⁰, zodat de "relatieve vrijheid" op gebied van omgaan met mannen niet voor alle broeders en zusters van het gemene leven gold.

4. Zwijgplicht en vormen van communicatie

Het opleggen van een zwijgplicht vormde voor kloosterlingen een niet geringe inkrimping van de sociale bewegingsvrijheid. De momenten of omstandigheden waaronder de religieuzen mochten praten werden op een gedetailleerde manier uiteengezet in de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus en in de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559, waar volgens Persoons het Gentse Agnetenklooster en de priorij van Galilea (reg. kan. Aug.) deel van uitmaakten¹²¹. De voornaamste plaatsen waar de stilte diende te worden gehandhaafd waren de kapel, de refter, de slaapzaal of dormter, het toilet en de plaats bij de haard¹²². Tijdens het koorgebed en de conventsmis, en tijdens de maaltijden en de middagslaap werd evenmin enige vorm van communicatie geduld¹²³. De "grote" silentie ging in van de Completen tot na de Priemen of de

¹¹⁸ SAG, *Wenemaerhospitaal*, Reeks LXIX, nrs. 4 en 5, Regel 1597.

¹¹⁹ SAG, *Wenemaerhospitaal*, Idem, nrs. 4 en 5.

¹²⁰ GYSSELING, M., *De Statuten van de Gentste leprozerie van 1236, Studia Germania Gandensia*, t.V, 1963, p. 27. "*Omnes viri tam sani quam infirmi a mulieribus tam sanis quam infirmis [...] habeant separatim.*"

¹²¹ PERSOONS, E., *Op. Cit.*, p. 20.

¹²² VAN DIJK, R.Th.M., *De Constituties der Windesheimse Vrouwenkloosters voor 1559*, Nijmegen, 1986, Dl. 2, pp. 801-803. "*In oratorio, refectorio, dormitorio suo et conversarum in parte claustris designata, circa ignem et in loco privato sorores omni tempore silentium teneant.*" RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, p. 143. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 29, p. 31. In de 13de-eeuwse regel voor de Arme Claren werd bepaald dat men enkel in de kerk, op de dormter en in de refter moest zwijgen. Vanaf de tweede helft van de 15de eeuw kwam daar nog het pand of het klooster bij. AA, *Den eersten regel ..., met de statuten der hervorming van de Heylige Coleta*, Vertaling 1837, Kap. 5, pp. 10-11, Kap. 10, p. 33.

¹²³ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. "*Infra horas regulares et missas conventuales et tempore meridiane dormicionis et refectionis silentium teneant*". In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus is daar nog bijgevoegd dat de religieuzen niet mochten spreken op Goede Vrijdag en op Heiligendagen. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, p. 143. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 34, p. 36.

ELS DE PAERMENTIER

Tertsen van de volgende dag en mocht enkel worden onderbroken ingeval er brand uitbrak¹²⁴. Wie verscheidene malen op ongepaste momenten de silentie verbrak, of wie herhaaldelijk tijdens de werkuren te lange gesprekken voerde, werd gestraft en moest in de refter op de grond de maaltijd nuttigen.

Ondanks de strenge bepalingen diende toch niet elk moment in stilte te worden doorgebracht. Op zon- en feestdagen mochten de kloosterlingen die aangesloten waren bij het Kapittel van Windesheim van 12 uur tot aan het eerste teken van de Vespers en in de periode tussen het einde van de Vespers en het eerste teken voor de avondmaaltijd op een speciaal daartoe bestemde plaats (het locutorium) met elkaar praten¹²⁵. Op gewone werkdagen werden de zusters verondersteld in de werkplaats enkel het hoogstnodige aan elkaar mede te delen. Wensten zij een gesprek te voeren, dan begaven zij zich naar de spreekkamer¹²⁶. Wanneer de abdis het nodig achtte, kon zij onder meer aan de keldermeesteres en aan de zusters die belast waren met de keukendienst de toelating geven op elk moment te spreken, voor zover hun werk dat vereiste. In de voornoemde reguliere plaatsen dienden zij de zwijgplicht evenwel te respecteren¹²⁷.

Opvallend is het feit dat de 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus de bijna letterlijke Nederlandse vertaling zijn van de voorafgaande bepalingen in verband met de zwijgplicht uit de constituties voor de Windesheimse kloosters. Het enige wat nog eens extra wordt geëxpliciteerd is het feit dat “... *de Abdesse oock mag tallen tijden spreken als sy wettelycke reden heeft*”¹²⁸.

Dat de regels met betrekking tot het zwijgen zeker reeds in de late middeleeuwen werden nagevolgd, wordt nog eens bevestigd door voorschriften uit de 13de-eeuwse regel voor de Rijke Claren. Zo werd voor deze religieuzen bepaald dat, wanneer een zuster een gesprek wenste te voeren in het locutorium, zij dit eerst diende te melden aan haar abdis, die vervolgens ten minste twee andere zusters

¹²⁴ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. “*A completorio autem usque post primas vel tercias sequentis diei artissimo silencio studentes...*” [...] “*Si incendium subito ortum fuerit in monasterio [...], sorores silencium solvere possunt.*”

¹²⁵ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. “*Celebribus diebus a duodecima hora usque ad primum signum vesperarum et, finitis vesperis, usque ad primum signum laborerio vel in alio loco deputato convenientes loqui poterunt.*”

¹²⁶ VANDIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. Hetzelfde gold voor de reguliere kanunnikessen. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, p. 164. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 39, p. 31.

¹²⁷ *Ibidem.*

¹²⁸ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 22 okt. 1623, Cap. 33.

VROUW EN RUIMTE

aanstelde om mee te gaan naar de spreekkamer, met het doel de “converserende” zuster permanent te observeren en te horen¹²⁹.

Voor het eerst werd in de regel voor de Rijke Claren ook belang gehecht aan de manier waarop moest worden geconverseerd. De zusters dienden zich ervoor te behoeden, wanneer zij een gesprek voerden met iemand, al te lege en nutteloze woorden te gebruiken. Evenmin werd het op prijs gesteld dat men zich gedurende een lange periode in de spreekkamer ophield¹³⁰. In het verlengde van deze richtlijnen rond communicatie werd in een later archiefdocument van de Rijke Claren beschreven hoe elk gesprek dat geen stichtende inhoud bevatte ten stelligste diende te worden vermeden, temeer omdat “... *si quelqu'une ostense sa soeur avecq des parolles iniurieules et picquantes, [...], qu'elle soit punie de la superieure comme perturbatrice de la paix...*”¹³¹. Niet alleen in de regel voor de Rijke Claren, ook in de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus werd van de kloosterlingen geëist dat “... *sij hun sullen wachten int samensprecken, yet te verhaelen van hunne qualiteyt, van eenighe weerlycke dingen, rakende hun ouders oft familien, van malcanders onvolmaecktheyt, fouten oft cranckheden, tsij geestelyck oft lichamelyck, ten waere met de Abdesse, oft oversten...*”¹³².

De 13de-eeuwse regel voor de Arme Claren tenslotte, vormt de enige normatieve bron waarin ook aandacht werd geschonken aan plaatsen die zich buiten het kloostergebouw bevonden. Zo werd gesteld dat “... *men zal zeldzaem spreken aen de Tralie en nooyt aen de poort*”¹³³.

Voor de Gentse caritatieve instellingen werd nagenoeg bijna geen informatie gevonden over het al dan niet naleven van een zwijgplicht. Enkel werd in de ordonnantie van 1547 voor het Sint-Janshospitaal bepaald dat de broeders en zusters “... *sonder dat sij van nu voortan sullen vermoghen tsaemen eeneghe*

¹²⁹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuwse copie van de Regel van 18 okt. 1263. “... *alicui de sororibus loqui petierit, nunciatur primitus abbatissae, et si ipsa concesserit, accendens ad locutorium, duas alias ad minus habeat secum semper, [...]* quae loquentem videant et audire valeant quae dicuntur...” Dit voorschrift werd eveneens opgenomen in de 13de-eeuwse regel voor de Arme Claren. AA, *Den eersten regel...*, Vertaling 1837, Kap. 5, p. 10.

¹³⁰ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. “*Caveant tamen sibi sorores, quae cum aliquo loqui habent, ne per verba inutilia inaniter se diffundant, nec etiam trahant in locutionibus moram longam.*”

¹³¹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regels, Reglementen en gewoonten in voege in het klooster, [1263]-1700, Ordonnances ou Constitutions des Clarisses Urbanistes.

¹³² RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 33. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, pp. 146-147. Zij mochten evenmin beloften doen aan elkaar, of onder eed zweren dat zij niets zouden zeggen over de besproken zaken, temeer omdat de abdis van alles op de hoogte wilde zijn.

¹³³ AA, *Den Eersten Regel...*, Kap. 5, p. 11.

hanthieringhe thebbene of nemene in [...] conversatie, noch andersins sonder consent vander meesterigge, dan alleenlick als sij comen om heurlieden pottaige (= soep), ende broot, ofte oock eeneghen dienst tsaemen te doene hebben"¹³⁴. Hieruit blijkt dus dat er wel degelijk een "stilzwijgendheid" diende te worden onderhouden en dat de broeders en zusters verondersteld werden alleen te praten wanneer zij om hun voedsel kwamen of wanneer zij samen dienst hadden. Net als bij de regulieren was een toelating van de meesteres nodig om een conversatie te mogen voeren. Omdat dit slechts met zekerheid voor het Sint-Janshospitaal kan worden aangetoond, is het bijgevolg beter om de stelling niet onmiddellijk op alle andere middeleeuwse Gentse hospitalen toepasbaar te achten¹³⁵.

VI. Besluit

De architectuur binnen de Gentse religieuze en caritatieve instellingen was enerzijds afgestemd op het gemeenschappelijk leven dat de (semi)religieuzen leidden, en stond anderzijds in functie van de wens van de Kerk om het contact met de buitenwereld zo veel mogelijk te beperken. In de normatieve bronnen, en vooral deze handelend over (slot)kloosters, gaat veel aandacht naar gemeenschappelijke vertrekken als de dormter, de refter, en de kerk. Kloosterlingen werden geacht zich binnen deze *architecturale ruimtes* aan nauwkeurig bepaalde en zeer strikte gedragsregels te houden, zoals voor verschillende Gentse kloosters werd aangetoond.

De architecturale ruimte weerspiegelde in belangrijke mate de sociale verhoudingen binnen de Gentse religieuze en caritatieve instellingen.

De *sociale ruimte* of bewegingsvrijheid van de (semi)religieuzen werd vooral beperkt door de sociale hiërarchie, de strenge bepalingen in verband met het uitgaan, de bezoeksregeling en de zwijgplicht.

Uiteindelijk blijkt dat in de Gentse religieuze en caritatieve instellingen in de late middeleeuwen de relatie "vrouw-ruimte", en voornamelijk de *sociale* en *architecturale ruimte*, werd bepaald door een stelsel van geschreven regels, statuten en gewoonten, die op gedetailleerde wijze het dagelijkse leven binnen de genoemde instellingen organiseerden. Met andere woorden, de ruimte waarin laatmiddeleeuwse (semi)religieuze vrouwen verkeerden en de persoonlijke vrijheid die zij al dan niet genoten, was de loutere toepassing van een aantal normen die voorafgaandelijk door de geestelijke, maar ook door de wereldlijke

¹³⁴ SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 12 febr. 1547.

¹³⁵ Het is echter evengoed mogelijk dat dit onderdeel van de ordonnantie van 1547 eveneens een maatregel was om de 15de-eeuwse ontucht tegen te gaan, wat zou kunnen impliceren dat er gedurende de late middeleeuwen weinig of niet "op bevel werd gezweven".

VROUW EN RUIMTE

overheid waren vastgelegd. Het zou uiteraard interessant zijn in de toekomst na te gaan in welke mate die normen geïnspireerd werden door de algemeen geldende visie op de positie van de vrouw in de middeleeuwse samenleving en of een even strikt aantal regels eveneens bepalend was voor de relatie vrouw-ruimte bij adellijke vrouwen in vorstelijke residenties.